

П. ЄФИМЕНКО

(Київ)

ДО ПИТАННЯ ПРО ДЖЕРЕЛА КУЛЬТУРИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛГО-КАМ'Я

Часові пізньої бронзи на території, розташованій між Середньою Волгою і Уралом, звичайно присвоюється назва ананьїнської доби.

Після праць А. А. Спіцина, проф. Тальгрена, особливо в результаті досліджень молодших радянських учених — А. В. Шмідта, А. П. Смирнова, А. В. Збруєвої, можна вважати, що з погляду загальної історичної оцінки цей час досить висвітлений.

Як щабель розвитку, ананьїнська епоха — це час, насамперед, великих зрушень у господарському житті і суспільному ладі стародавнього населення Прикам'я, коли тут, як видно, вперше закладаються міцні основи досить високої культури, звичайно, цілком ще варварського складу.

Можна вважати за встановлене, що в ананьїнські часи вперше на берегах більших річок краю — Камі, Вятки, Белої, Чусової — з'являються добре укріплені селища, які свідчать про сталу осілість і господарський ріст, пов'язаний, якщо судити з багатих знахідок кісток свійських тварин, з розвиненим тваринництвом і зародками хліборобства. Проте, з певністю сказати не можна, чи було це хліборобство вогневим на лісових галявинах піщаної борової тераси, де звичайно бувають розташовані могильники цієї епохи, а чи воно було прив'язане до мулких, дуже родючих ґрунтів заплавної лукової низини, яка прилягає до цих терас.

Ясно в кожному разі, що продукуючі форми господарства цього часу вже відсувають на другий план колишні джерела засобів існування — мисливство і, особливо, рибальство, які, без сумніву, були основою добробуту волго-камського населення протягом багатьох попередніх поколінь. Ці висновки можна вважати твердо встановленими на підставі багатого матеріалу з розкопів стародавніх ананьїнських могильників і селищ.

Не менш важливою ознакою ананьїнської культури є наявність досить розвиненої металургії — спочатку міді і бронзи, а згодом і заліза.

Основним джерелом, яке задовольняло потребу ананьїнців у міді, металі, що відігравав тут найбільшу роль, були, як це давно відзначалося, доступні, порівняно, родовища руди, відомі по берегах Ками, Вятки і Белої, в суміжних Єлабузькому, Мамадиському, Челнінському та інших районах Татарської Республіки.

Проти здогаду, що мідь могла потрапляти на Каму із сторони, наприклад, шляхом обміну з передовими племенами Півдня, говорить і велика кількість мідних виробів у могильниках ананьїнського типу, і своєрідність їх форм. Крім того, сліди топлення міді в ряді випадків певно засвідчені для пам'яток ананьїнської культури, навіть у похованнях, знахідками мідної руди, шлаків, тиглів та ін.¹ Що топлення міді було цілком звичайною справою в ранню епоху на берегах Ками, показують і наші знахідки на берегах Ками (1943 р.) в районі Єлабуги при обслідуванні дюп біля оз. Отарки, за селищем Луговим, мідних шлаків по сусідству з слідами давнього заселення (збори В. П. Мізінової).

Велика кількість металічних виробів, показана знахідками мідних та бронзових знарядь і зброї, становить одну з найвизначніших особливостей ананьїнської культури. Одноманітність форм і справді масовий характер знахідок таких виробів, як кельти, говорить не тільки про дуже широке місце виробництва їх, а й про виробництво, розраховане, очевидно, на обмін. Причому можливо, що основною одиницею обміну саме й були кельти, які вироблялися тисячами в основних центрах видобування та обробки міді на середній Камі та в Приураллі².

У кожному разі, багатство міді і бронзи, характерне для ананьїнської культури, має тим більший інтерес, що воно досить відмінно відрізняє пам'ятки Прикам'я від сучасних їм пам'яток сусідніх областей, де знахідки металу завжди трапляються дуже рідко, а часто і зовсім відсутні. Так, навіть у близькому сусідстві, наприклад по р. Ветлузі (якщо судити по знахідках так званих костяних городищ), місцевої племена переселилися тоді стан, який можна було б назвати, вважаючи на рідкість металічних речей і велику кількість кістяних виробів, кам'яною або кістяною добою.

Очевидно, лише відносно передовим характером племен, носіїв ананьїнської культури, можна пояснити цікавий факт спорадичних знахідок характерних ананьїнських втулкових сокир та інших речей прикамських типів на значних просторах лісової півночі до південних берегів Білого моря, Фінляндії і шведської Лапландії включно.

Знахідки в Фінляндії і на півночі Скандинавського півострова речей з бронзи ананьїнських типів для Тальгрена є доказом колонізаційного руху, що почався в середині I тисячоліття до н. е. Причину цього руху Тальгрена вважає у перерві торговельних зносин, які нібито існували тут раніше із Скандинавією, що повинно було викликати, на його думку, міграцію населення з східної Росії на захід.

¹ А. П. Смирнов, Прикамье и т. д. Сборник статей по арх. СССР, в. VIII, Труды ГИМ, 1938, с. 141.

² Тим, що бронзові сокири на північному сході Європи в кінці бронзової доби могли відігравати таку ж роль мідної одиниці, яка у Приалтайських степах, очевидно, належала ножах з того ж металу, можливо, пояснюється і те, що останні (мідно-бронзові ножі) серед пам'яток ананьїнської культури трапляються досить рідко.

Як уявляє собі Тальгрєн, цей рух відбувався уздовж меж тайги і тундри, звідкись із далеких окраїн області ананьїнської культури.

Простіше, в даному разі, очевидно, найприродніше, тлумачення знахідок речей ананьїнських типів у нижній течії Північної Двіни і далі до Скандинавського півострова дає А. П. Смирнов, який пояснює їх проникнення на захід наявністю у Прикам'ї та в Приураллі своїх місцевих джерел сировини і розвиненої металургії міді³. Звідси готові вироби, насамперед ті самі кельти, як сировинний метал, і мідна руда могли розноситись утєрованими шляхами етапного міжплеменного обміну на дуже велику віддадь. Це були, як видно, перші вироби з металу, які дістали досить велике поширення серед відсталих племен мисливців та рибалок далеких північних окраїн Європи, що в основному користувалися ще знаряддям із дерева, каміння та кістки⁴.

Цілковімовірно, що й на скіфському Півдні, в Причорномор'ї, не могли не знати цього дуже активного і досить культурного населення Прикам'я, яке займало, як видно, частково і південніші райони на південь від Камі. Знахідки бронзових кельтів ананьїнського типу дозволяють провести, як вважає Тальгрєн, межу поширення ананьїнської культури десь у південній частині Татарської або навіть далі на південь, по лінії Ульяновськ — північ Куйбишевської області. Далі на схід знахідки кераміки і мідно-бронзового інвентаря ананьїнських типів простежуються в Башкирії по р. Белой, наприклад, в районі Уфі.

Якщо це так, в лісостеповому Заволжі деякі групи ананьїнців або спорідненого з ними населення могли, очевидно, приходити в безпосередній контакт із скіфо-сарматськими племенами, які, принаймні вже з VII—VI ст. ст. до н. е., осіли, як показують могильні знахідки, в степах між Волгою і Уралом.

Враховуючи наявність жвавих культурних, насамперед торговельних, зв'язків уже в цей ранній час на всьому обширі степів від південного Приуралля до Дніпра і Правобережної України, можна припустити, що серед народностей, які вказував Геродот на північ від скіфів, фігурують і цікаві для нас племена⁵.

Цілковімовірно, що Геродотові відомості могли стосуватися обширної, багатой на великі річки, лісової країни між Камою, Волгою та Уралом, яку займала в цю епоху, цілковімовірно, не одна етнічна група.

³ Труды ГИМ, в. VIII, с. 140.

⁴ Шлях, намічений цими знахідками, що пролягав на північ від Волги, не був, очевидно, історично випадковим. Відомо, що речі ананьїнських типів майже зовсім відсутні в районах, зайнятих племенами „дыяковской“ культури. Напря́м, в якому поширювалися елементи ананьїнської культури на північ і північний захід, у значній мірі доводиться пояснювати давніми зв'язками і спорідненістю населення Прикам'я та Північного краю.

⁵ Чи були це, як гадає дехто з дослідників, „численний народ тиссагетів“, народ або, певніше, група племен, які жили десь на північний схід від савроматів, у багатому на хутро лісовому краї, в місцевості, з якої, за відомостями Геродота, витікають чотири великих ріки, або ж, на думку інших, голени („лісі зроду“, як називає їх Геродот) плосконосі, широкоскулі аргіппеї, що жили в лісистій нерівній країні на межі з високими горами, народ, схожий одягом своїм на скіфів, який говорив, проте, іншою мовою, відмінною від скіфських нарід — це окреме питання, що розгляд його в даному контексті відхилив би нас від основної теми.

Про складність, багатоскладовість того, що ми називаємо ананьїнською культурою, про доконечність припускати в ній різні походженням елементи, нам доведеться говорити далі. Та коли навіть розглядати питання з погляду зовнішнього, фізичного обличчя носіїв ананьїнської культури, то і в цьому розумінні, судячи з останніх опублікованих даних (Луговський могильник), ми маємо в деяких могильниках ананьїнської групи щонайменше два різні фізичні типи — європеїдний і різко монголоїдний, що нагадує своїм виглядом сучасних бурят.

Таке змішання різних антропологічних типів на території, зайнятій пам'ятками ананьїнської культури, змушує згадати наведену нами характеристику тіссагетів, також будинів, з одного боку, і аргіппеїв, іїрків, арімаспів Геродота, з другого.

Ми обкреслили в загальних рисах ті уявлення, які складаються нині про ананьїнську епоху. Завершуючи собою у Волго-Кам'ї бронзову добу і починаючи дальший великий історичний етап — добу заліза, такі яскраві пам'ятки, як ананьїнський могильник, на протязі довгого часу давали, дають і тепер можливість орієнтувати на них раніші і пізніші пам'ятки цієї території в межах не менш як 1—1½ тисячоліття.

І все-таки, звертаючись до фактичного матеріалу, на якому побудовані наші уявлення про цю епоху, ми легко переконуємося, що не тільки в питанні про походження, а й в питанні про історичні співвідношення та зв'язки, в питаннях навіть провідних ознак ананьїнської культури є чимало неясного, суперечного, такого, що в значній мірі лишається нерозв'язаним і понині.

На матеріалі похоронного обряду, як він вирисовується в могильниках Прикам'я, ми спробуємо показати, що культура, яка цікавить нас, має, очевидно, далеко більше спільного з відповідними пам'ятками Сибіру, ніж з древностями Східної Європи. До того ж самого висновку приводить нас речовий інвентар, як і інші елементи культури, наприклад, образотворче мистецтво ананьїнської епохи.

Виходячи з подібних фактів, ми повинні зробити висновок, що так зваиа ананьїнська культура з її характерними ознаками і особливостями сформувалася, всупереч пануючим поглядам, найпевніше не на нижній і середній Камі.

Походження ананьїнської культури нам доведеться шукати так само не на півдні, в колі скіфської культури, як гадає Тальгрєн, і не на території степової культури доби бронзи. Ми побачимо, що в утворенні її взяли істотну участь якісь елементи населення, очевидно, занесені в Прикам'я в результаті пересувань лісових племен, які йшли, треба думати, в основному із сходу на захід.

Є підстави думати, що перша поява цього населення в Прикам'ї припадає на часи, які передували поширенню відомих нам могильників ананьїнського типу, тобто на період до VII, можливо до VIII століття до н. е. Таким чином, ананьїнська культура має свою передстадію, про яку ми можемо скласти певне уявлення на підставі деяких знахідок, зроблених тут же на території Прикам'я. Шукаючи джерела ананьїнської культури, ми не можемо поминути того дуже цікавого етнокультурного середовища, що складається на широких просторах лісової смуги Східної Європи і Сибіру в доананьїнські часи. В цьому розумінні те, що ми називаємо ананьїнською культурою в її історичній своєрідності, значно біль-

шою мірою є продуктом півночі, тобто лісових областей Європи і Азії з їх стародавнім населенням, аніж продуктом півдня.

Огляд доступних для нас джерел ананьїнської культури найприродніше розпочати з похоронного обряду, як такої сторони ананьїнської культури, яка найменш привертала до себе увагу дослідників, але яка, разом з тим, дає нам можливість відразу орієнтуватися в дуже важливих фактах, пов'язаних з проблемою її походження. Проте, перш ніж вдатися до відповідного матеріалу, нам зручніше буде спинитися на деяких більш загальних питаннях, що стосуються визначення самого поняття ананьїнської культури.

Це допоможе нам разом з тим трохи розібратися в мало ще розробленій, але досить важливій проблемі — співвідношенні двох головних категорій пам'яток, з яких складається наше уявлення про епоху, — могильників і городищ.

* * *

Могильників, типу ананьїнського могильника, що є головним джерелом для нашого судження про цю епоху, поки що відомо ще дуже мало. Всі вони, як виявляється, прив'язані до порівняно невеликої ділянки правого берега Ками — вище і нижче Єлабуги, між гирлами Вятки і Белої. Крім трьох могильників, досліджених ще в минулому столітті: Ананьїнського, Котловського і Зуївського, а також недавно відкритого Луговського, до їх числа включають звичайно сліди стародавніх кладовищ біля П'яного Бору, Каракуліна та деякі інші.

До пам'яток того ж типу залічують, крім того, щоправда, навряд чи з достатньою підставою, 3—4 могильники, які належать почасти більш ранній добі (як Маклашеївські могили на південь від гирла Ками), а почасти пізній уже порівняно епосі (як от Уфимський могильник) і які розкидані навколо вказаного району на віддалі до кількох сотень кілометрів.

Прив'язання пам'яток, що цікавлять нас, до досить обмеженої ділянки течії Ками не можна, очевидно, розглядати як явище випадкове.

Пояснення цього доводиться шукати в тому, що ці пам'ятки повинна була залишити певна, не така вже велика, племінна група, яка засвоїла з тих або інших причин похоронні обряди, що істотно відрізнялися від звичаїв сусідніх племен, почасти споріднених з ананьїнцями, а почасти багато в чому схожих з ними в розумінні елементів культури. Виходячи з деяких ознак, тут, на всій околицій території, як в ананьїнську і попередню їй добу, так і в значно пізніші часи, був дуже поширений звичай повторних і наземних поховань, які могли не залишити після себе помітного сліду. Але до цього нам доведеться ще повернутися в дальшому.

Не менш складним, якщо не складнішим, є й питання про поселення, які належать до кола пам'яток ананьїнської культури.

Безперечно, ряд городищ, розташованих на тій же ділянці Ками, на якій не такі вже рідкі знахідки мідно-бронзових знарядь і зброї ананьїнських типів, повинен був належати населенню, яке ховало своїх мерців на згаданих вище або схожих на них стародавніх кладовищах. Проте, ми не можемо з певністю вказати й одного селища, що його зв'язок з відповідним могильником можна було б певно встановити, як це буває

звичайно, коли кладовище розташоване в безпосередній близькості від городища або стародавнього поселення взагалі і в певному відношенні до нього.

Це досить-таки дивне явище пояснюється почасти топографічними умовами, — прив'язанням городищ, з одного боку, і могильників одного з ними часу, з другого, до зовсім різних елементів ландшафту.

Тим часом як укріплені селища, в силу самого свого характеру, розташовувалися звичайно в добре захищених місцях, десь на високому березі, для могильників цього типу завжди, як правило, вибирають окраїнні невисокі надлукові тераси, мабуть, через те, що соснові бори, які вкривали ці тераси і прилеглі до них багаті заливні прикамські луки з їх численними дрібними озерами, річками і протоками, повинні були все ще відігравати значну роль у житті населення ананьїнської епохи.

Типовим прикладом з цього погляду є Ананьїнський і Луговський могильники, розташовані близько один від одного на низьких піщаних горбовинах у східному кінці Єлабузької луки Ками, і відоме Чортове Городище. Воно лежить проти цих могильників на віддалі чотирьох-п'яти кілометрів через р. Пойму у високому західному куті тієї самої камської луки. На цьому городищі і на прилеглій до нього площі, за даними А. А. Спіцина, різного часу було знайдено чимало різноманітних мідних речей (ножів, кельтів тощо) ананьїнських типів.

Як у цьому, так і в усіх інших подібних випадках, трудність пов'язання могильників і городищ залежить, головним чином, від неоднакового характеру їх речового інвентаря, особливо ж від відмінності керамічного матеріалу. На це вказував свого часу такий знавець прикамської старовини, як Спіцин: „черепок костеносних городищ... міцний, дзвінкий і грубий своїм орнаментом; черепок ананьїнський... ламкий і подекуди оздоблений складним та вибагливим орнаментом“. Так описує він зокрема і кераміку нижнього шару шойно згаданого Чортового Городища поблизу Єлабуги і з наших власних зборів, яка відзначається бідністю орнаментатії, до елементів якої, поряд з відбитками шворочки, належать проста різь, гребінцевий штамп, рідкі ямкові втиснення тощо.

Такий вигляд має кераміка і з інших ранніх городищ краю. Наближаючись формою своєю до посуду ранніх могильників Прикам'я круглодонного, чашоподібного („котлоподібного“ за висловом Спіцина), часто з домішкою в тісті потовчених мушлів, але добре випаленого, вона відзначається здебільшого досить скупю орнаментатією, в той час, як тим же чашоподібним посудинам з могильників властива добре визначена зонально-шнурова ориаментатія або ж гребінцеві відбитки, що явно наслідують шнурові.

Пояснення цьому явищу в тому плані, який уявлявся можливим вже А. А. Спіцину, а далі Тальгренові,⁶ дає кераміка Луговського могильника з наших розкопок. Багато оздоблені в похованнях дорослих (у дитячих — маленькі чашечки майже не мають орнаменту), але нашвидку ліплені з темної мулястої, пухкої глини і ледве випалені, ці посудини, безперечно, являють собою посуд похоронний, культовий.

⁶ СМГА, XXXI, с. 74.

Таким чином, поселення з простим, скупо орнаментованим посудом того типу, що добре відомий з городищ середньої та нижньої Камі і Вятки, належать, без сумніву, ананьїнській добі. Проте, самі так звані костеносні городища не мають ніяких ознак, які дозволяли б виділити серед них групу поселень, безпосередньо зв'язаних з ананьїнською культурою — у вужчому й територіально обмеженому розумінні цього терміну.

Поява перших добре укріплених поселень типу городищ на широких просторах лісових областей Східної Європи — факт з історичного погляду вельми цікавий. Такі городища протягом небагатьох століть, десь коло середини I тисячоліття до н. е., немовби враз виникають на всій території від берегів Балтики до Уралу і далі на схід до Обі та Енісею, то дотримуючись південніших країн лісової зони, то поширюючись досить далеко на північ.

Вони являють собою, так би мовити, другий великий вал тієї культурної хвилі, яка за багато поколінь до цієї епохи, ще в II або навіть наприкінці III тисячоліття до н. е., викликала появу перших укріплених поселень на всій території Південної Європи — від берегів Атлантичного океану до пониззя Дунаю і Правобережної України. Ще в умовах неолітичної стадії на півдні і при переході до ширшого вживання металу на півночі виявилась потреба в укріплених селищах. І там і тут вона стимулювалася новими формами господарської діяльності, розвитком хліборобства і скотарства, почасти також ремесла й обміну і зумовленим ними виникненням нових цінностей, боротьбою за володіння ними. В цьому процесі, як видно, мав розкриватися той світ відсталих племен, які жили на лісових землях далеко на північ від Причорноморської Скіфії — меланхленів, буднів, тиссагетів, аргіппеїв та багатьох інших, про яких розповідає нам Геродот.

Вже а priori треба сказати, що найдавніші пам'ятки, пов'язані із шнуровою керамікою прикамського типу, яка характеризується „котлоподібною“ формою посудин, слід шукати не серед городищ, як явища досить пізнього, а швидше серед селищ типу стоянок.

Такі стоянки вже давно відомі на Літньому Березі Білого моря біля с. Красної Гори та в інших місцях.⁷

Тут, на піщаному, вкритому дюнами, морському узбережжі у зручніших пунктах, що правили за тимчасові стійбища первісних мисливців і рибалок, разом з іншими слідами проживання, трапляються численні рештки характерних круглодонних чашоподібних горщиків, схожих на ананьїнські, з типовою для них зональною шнуровою орнаментациєю у верхній частині посудини. Тотожність їх з прикамськими керамічними формами особливо підкреслюється наявністю „комірчика“, тобто характерного потовщення краю, а також рядом круглих ямок — втиснень в основі комірчика, на згині його.

З такою керамікою на стоянках Біломор'я пов'язані, з одного боку, знахідки корячків, формочок та окремих мідно-бронзових виробів (кельти), з другого, — багатий кремінний інвентар. Трапляючись у великій кількості по місцях, зайнятих колись під стійбища первісних мисливців і рибалок, такий посуд завжди супроводиться іншими видами кераміки,

⁷ Отчет Арх. ком. за 1913—1915 гг., с. 160; Сборник к десятилетию Октября, изд. ГАИМК, 1928 — А. В. Збруева и М. Е. Фосс, Сов. арх., V, с. 169.

що зберігають свій архаїчний неолітичний вигляд. Подібна кераміка відома і на південь від Білого моря.

Добре уявлення про неї дає матеріал, зібраний на стоянці Кубеніно на оз. Лаче.⁸

Крім описаного вище посуду, з тими ж ознаками, тобто комірчиком, рядом ямок по шийці, характерною орнаментациєю (і тут, як на вятсько-камських городищах, досить скупю і складеною із шнурових пасків, відбитків короткого гребінцевого штампа і парних клинуватих або подовжених втиснень), в Кубенінській стоянці багато представлена великою кількістю фрагментів типова ямково-гребінцева кераміка часів середньої фази лісового неоліту. Своїм загальним виглядом остання належить до типу звичайного на неолітичних стоянках півночі великого грубо-стінного, конічного або яйцюватого посуду з нерозчленованим ще профілем, поряд з яким трапляються і менші розміром, більш тонкостінні круглодонні форми.

Відрізняючись від першої групи — шнурової кераміки — суцільним візерунком, що вкриває поверхню посудини аж до дна, ця кераміка дає, з одного боку, типову більш ранню систему орнаменту „з ямок круглої, рідше ромбічної форми, розташованих в шаховому порядку і поділених паралельними пасками з косих, вертикальних або перехресних коротких смуг, зроблених гребінцевим штампом“, а з другого — фрагменти, „оздоблені самим гребінцевим орнаментом, з косих смуг, зигзагу, „ялинки“ або перехресних смуг у вигляді сітки. Частенько такі візерунки робилися способом нарізання“ (М. Є. Фосс).

Обидва ці орнаментальні типи, як зазначає той самий автор, на стоянках північної і центральної частини Східної Європи в епоху середньої стадії неоліту, як правило, зустрічаються разом. Відзначимо, до речі, що і в Кубеніно, як і на аналогічних стоянках Біломор'я, до описуваних видів прилучаються, щоправда в дуже невеликій кількості, фрагменти з сітчастою, текстильною керамікою, яка відповідає ранній фазі „дяковської“ культури. Можливо, що в зв'язку з цим саме видом кераміки стоїть поява в Кубеніно, як і на стоянках Біломорського узбережжя, перших плоскодоїних посудин.

Для нас тепер особливо багато важить те, що матеріал з Кубеніно свідчить про зв'язок у походженні „шнурової кераміки“ з давнішою неолітичною.

Найяскравіше це виявляється в характерній круглоямковій орнаментациї, яка в найдавнішій групі ямково-гребінцевої кераміки утворює широкі паси з багатьох рядів ямок. У пізніших своїм типом посудинах ці втиснення перетворюються вже в окремі кругові ряди округло-конічних ямок, поділених досить широкими смугами відбитків гребінцевого штампу. На заключній стадії еволюції ямково-гребінцевої кераміки цей орнаментальний мотив обмежується вже самим тільки краєм посудини, решту поверхні якої буває вкрито гребінцевим або нарізним орнаментом, скісними лініями, ялинкою, косою кліткою, тощо⁹.

У такому вигляді подібний ряд круглих витисків по шийці або уздовж краю посудини ми знаходимо і на підвішуваних посудинах „шнурової“

⁸ Сов. арх., V.

⁹ Там же, с. 62.

кераміки, і на ранньому, звичайно ще круглодонному, посуді „дяковського“ типу, що може служити прямою вказівкою на їх певну генетичну близькість.

Якщо у нас нема підстав розглядати „шнурову“ кераміку типу костеносних городищ, як продукт прямої еволюції з відповідних форм неолітичного посуду, маючи на увазі її присутні відміни, явна поступовість впровадження нового типу посуду в неолітичний побут, виростання його з цього побуту видаються нам тут безперечними.

Цей факт має присутнє значення в питанні про походження ананьїнської культури. В кожному разі ми можемо констатувати, що найхарактерніший елемент цієї культури — „котлоподібні“ підвішувані посудини — з'являється спершу не на півдні, а на півночі у північних племен, відомих нам з пам'яток кола ямково-гребінцевої кераміки.

Тут цей посуд незабаром зовсім витісняє з господарського вжитку громіздкі „неолітичні“ посудини, з чим не можна не поставити в безпосередній зв'язок зникнення з цього часу поселень типу берегових стоянок у тих місцях лісової півночі, де протягом попереднього тисячоліття вони становили основний, по суті майже єдиний, вид побутових залишків. Звичайні пояснення такого явища спустінням Півночі, чи то в зв'язку із значним погіршенням клімату, чи, як гадають інші¹⁰, з переходом до хліборобства, яке викликало відплив населення на південь у сприятливіші для цього райони, як слушно зазначає А. Я. Брюсов, мало переконливі і залишають багато нерозв'язаних питань.

Далеко ймовірнішим є друге пояснення, на яке природно наштотхує відзначена нами зміна керамічних форм. Появу легких „підвішуваних“ посудин найскоріше можна було б зрозуміти в зв'язку з переходом частини неолітичного населення Півночі від колишньої відносної осілості до цілком кочового способу життя.

До таких результатів міг, очевидно, привести лише розвиток оленярства.

Що невеликі котлоподібні або напівсферичні горщики з моменту своєї появи справді підвішувались, це видно, крім круглодонності, з таких особливостей їх форми, як комірчик і перехват біля шийки, сама шнурова орнаментация — явне наслідування перев'язі і, нарешті, ряд втиснених по шийці ямок, які можна зрозуміти, можливо, як умовну передачу в орнаменті місця прикріплення ниток, на яких підвішувалась посудина.

Не зайве відзначити побіжно ще одну обставину. Останній мотив — ряд ямок по шийці посудини, — як відомо, є однією з найстійкіших ознак так званої „стоянкової“ культури — культури неолітичних мисливців і рибалок — на всій території її поширення на лісовій півночі від Англії, Скандинавії до Уралу та Єнісею. З'являючись дуже рано, ще в епоху, яка передує великому поширенню ямково-гребінцевої орнаментации, як про це свідчать знахідки в Сперрінгс у Фінляндії¹¹, він затримується довго, поки зберігались, треба думати, певні умови життя і вирости з них побутові навички та уявлення.

До числа прикметних, всюди поширених особливостей цього мотиву належить і той факт, що його часто робили поверх інших орнаментальних

¹⁰ Ailio, Die Dauer der Steinzeitkultur im Norden, S. 18.

¹¹ SMYA, XXXVI, 1, с. 51.

візерунків без будь-якого зв'язку з ними, що дає підставу деяким авторам шукати його походження ще в посудинах докерамічної доби.

Дослідники Кубенінської стоянки початковий період її визначають десь коло середини II тисячоліття до н. е., кінець її існування вони відносять на кінець того ж тисячоліття.

Шнурова кераміка типу костецьких городищ становить звичайне явище і на інших неолітичних поселеннях у районі озера Лаче і Воже, з яких Кубенінська стоянка з її багатим кістяним і кам'яним інвентарем, на думку М. Є. Фосс, є найдавнішою.

Великий інтерес являє трохи пізніша, ніж пам'ятки типу Кубеніно, стоянка Борочек у понизі Шексни, описана П. Н. Третьяковим¹². Її керамічний матеріал має вже далеко більш однорідний характер без елементів неолітичного посуду.

Але, крім шнурової орнаментації, типової для посуду з прикамських могильників, ми маємо тут ще й візерунок у вигляді шнурових пасків, які чергуються з гребінцевим зигзагом, як на посуді найдавнішого з ананьїнської групи Котловського могильника, і таку ж, але вже суто гребінцеву орнаментацію. Нижня, неорнаментована частина поверхні таких посудин у Борочку буває часом вкрита грубою штриховкою або відбитками тканини. Є й посудини тільки з відбитками останньої. П. Н. Третьяков з достатнім уgruntуванням визначає час цієї пам'ятки першою половиною I-го тисячоліття до н. е.

До того ж, або дещо пізнішого, часу належать найдавніші шари деяких городищ цієї частини Верхнього Поволжя, як, наприклад, біля с. Городище поблизу Калязіна¹³, де в складі знахідок поряд з подібною керамікою чимале місце належить решткам свійських тварин.

У Верхньому Поволжі шнурова кераміка стає відомою в досить пізній час. Їй тут передує інший керамічний комплекс, наприклад, біля села Ягорби на тій-таки Шексні, де він репрезентований раннім дяковським (типу Ліпки) і пізнім ямково-гребінцевим видами посуду¹⁴.

Колі зважити, що типова ямково-гребінцева кераміка, подібна до кубенінської, належить відповідно до загальноновизнаної кваліфікації, тобто середньої фази лісового неоліту, очевидно, що шнурова кераміка, яка хронологічно йде безпосередньо за нею і з нею тісно пов'язана, в озерних стоянках Північного краю з'являється далеко раніше, ніж у Верхньому Поволжі.

До такого висновку нас приводить і просте зіставлення згаданих вище дат.

Отже, тут, на півночі, шнурова кераміка виникає вперше в середовищі не хліборобських і скотарських, а ще цілком мисливсько-рибальських племен. Це робить зрозумілою таку її архаїчну рису, як круглодонність.

На території Прикам'я, в центрі поширення пам'яток ананьїнської культури, співвідношення керамічних типів у стратиграфічній колонці, яка характеризує цей район, виявляється зовсім іншим.

¹² Известия ГАИМК 109, Арх. работы Академии на новостройках в 1932--1933 гг., 1935, с. 129.

¹³ Мат. и иссл. по арх. СССР № 5, с. 23.

¹⁴ Изв. ГАИМК. 109, с. 128.

Якщо скинути з рахунку численні стоянки з багатим кам'яним інвентарем Казанської ділянки Волги і пониззя Ками типу Карташихи, Табаєва, Отар та ін., що належать, на думку А. П. Смирнова, навіть не до раннього періоду бронзи, як думав А. В. Шмідт, а до значно пізніших часів — тут заважко було б указати з певністю хоч одну пам'ятку, яка належить до керамічного неоліту.

Лише значно далі на північ, за Молотовим, у районі гирла Чусової, в таких стоянках як Левшино, ми натрапляємо знову на перші пам'ятки відомого нам неолітичного типу¹⁵.

Кераміка тут мало чим відрізняється своїми загальними ознаками від основного неолітичного компонента описаної нами вище кераміки біломорських та інших стоянок Півночі. В Левшині вона представлена великими грубостінними посудинами, яйцеподібною або кругло-конічною форми, з пухким, слабо випаленим тістом, чорного на зламі кольору, але з світлою поверхнею кольору піску коричнюватого або червонуватого відтінку. Орнамент, що вкриває всю поверхню посудин, і тут зберігає свій зональний характер, але елементи його виглядають дещо інакше.

При рідкості і випадковості ямкової орнаментатії, яка в Левшині відходить на другий план, основним елементом в оздобленні посуду стає відбиток гребінця, причому найтиповішим візерунком, який часто повторюється, є візерунок у вигляді зигзагів пересувного, дужкового штамп¹⁶.

Широкі стьожки таких зигзагів, то прямо оперізуючи посудину, то збігаючи косими рядами вниз, разом з пасами з коротших прямих гребінцевих втиснень, становлять рису, яка тісно пов'язує пам'ятки типу Левшина з побутовими пам'ятками, так званої, Шигірської культури. Ця культура відома нам з розкопок Д. Н. Едінга на Горбуновському торфовищі — на східному схилі Уралу.

Цікаво, що в Левшині, як і в досить пізніх неолітичних стоянках Півночі і в сучасній їм і близькій до них неолітичній культурі Західного Сибіру, поряд з дуже великими, яйцеподібно-конічними, трапляються й менші розміром „митровидні“ посудини, що ширшають у напрямі донизу і мають округле дно.

Ця ознака, як і деякі інші, а саме: невелика порівняно насиченість поверхні посудин елементами орнаменту, підлегле в ньому місце ямкового візерунку і те, що кругло-ямковий штамп зводиться до одного ряду ямок уздовж вінців, потім наявність нарізної орнаментатії „в косу клітку“ (сітку), дуже поширений мотив „личинкових“ втиснень — усе це в цілому вказує на досить пізній вік Левшинської стоянки в еволюції культури ямково-гребінцевого неоліту.

¹⁵ Для загального характеру цих пам'яток слід вказати, що в опису Левшинської стоянки, опублікованому Н. А. Прокошевим (Мат. и исслед. по археологии СССР, ИИМК, 1940), не розподілено матеріал двох цілком різних щодо часу комплексів цієї стоянки. Це добре видно, коли порівняти кераміку, з одного боку, із розкопок Н. Прокошева і з частини стоянки, розкритої Шмідтом, з другого, керамічний матеріал з інших розкопок Прокошева з виявлених тут таких житлових ям. У результаті такого зіставлення не важко помітити, що ці ями дають майже виключно фрагменти пізніх плоскодонних тонкостінних посудин невеликого розміру і майже без орнаменту — кераміку, зовсім не схожу на характерний стародавній посуд Левшина, Гремячого Ключа, Н. Адашева та інших подібних, стоянок цього району.

¹⁶ Зазн. твір, с. 35.

Те, що подібні знахідки на верхній течії Ками трапляються досить рідко і майже зовсім відсутні на більш південних ділянках її (як і в долині Волги на південь від того місця, де втікає Сура), очевидно, пояснюється тим, що тут повинна була проходити межа поселень лісових племен, носіїв культури ямково-гребінцевого неоліту. Це, певна річ, не виключало б можливості окремих знахідок подібної кераміки на території поза цією межею. І дійсно, окремі, щоправда, тимчасом дуже ще рідкі, фрагменти грубостінних, поспіль орнаментованих, типово неолітичних посудин трапляються в матеріалах, зібраних нами на Ананьїнській дюні і на місці Луговського могильника й поселення. Вони дають дуже важливий вихідний пункт, якого бракує для встановлення культурно-стратиграфічної колонки в цій частині Прикам'я.

Кераміка Ананьїнської дюни почасти вже дістала своє висвітлення й оцінку в літературі.

Керуючись почасти характером кераміки і наявністю знярядь з каменю, Тальгрєн, так само¹⁷ як до нього Спіцин і Пономарьов, схиляється вбачати в цих знахідках вказівки на сліди поселення, що заходить до кам'яної доби.

А. В. Збруєва¹⁸ дає цим знахідкам більш правдиве висвітлення, зближуючи деякі тутешні фрагменти посуду з керамікою сусіднього Луговського поселення, в якій вона справедливо вбачає риси „зрубної“ культури. Проте, наявність на Ананьїнській дюні різних керамічних типів значно ускладнює проблему кераміки Ананьїнської дюни¹⁹.

Великий матеріал з наших збірок і визбирувань С. І. Руденка дозволяє скласти досить ясне уявлення про основні наявні тут керамічні типи. Перелічимо їх коротко в хронологічному порядку.

Окремі черепки посудин неолітичного вигляду.

Досить різноманітна щодо розмірів, форми і орнаментациї група посуду, репрезентована керамікою, яка відзначається в цілому щільним тістом, добрим випалом, вигладженою, подекуди глянсованою до вилиску, поверхнею. Деяця, що збереглися до нашого часу, говорять про її плоскодонність. Серед знахідок є зокрема фрагменти „банкових“ посудин, цілком схожих характером тіста, виробом і орнаментом на зрубно-хвалинський посуд Середнього і Нижнього Поволжя. Посідаючи досить помітне місце в матеріалах з Ананьїнської дюни, ця кераміка може бути об'єднана в одне ціле, головним чином, за тією основною ознакою, що вона цілком відповідає керамічному комплексові сусіднього Луговського поселення бронзової доби.

Посуд особливого типу, в якому доводиться бачити найцікавіший керамічний компонент Ананьїнської дюни. Він відзначається, насамперед, наявністю комірчика, який поєднується і тут з рядом ямкових втиснень на

¹⁷ СМУА, XXXI, с. 105.

¹⁸ Сов. арх., № 2, с. 106.

¹⁹ Тут слід відзначити, що великі скупчення культурних залишків, які і нині можна бачити на західній і східній окраїнах Ананьїнської дюни, як це показують наші безпосередні спостереження, залягають не *in situ*, хоч і лежать вони на гумусовому шарі, який тут добре зберігся, і справляють зовнішнє враження звичайних слідів стародавнього мешкання. Їх походження — результат відсіювання на грохотах землі з траншей, які закладалися під час розкопок могильника на вершині Ананьїнської дюни. В своєму звіті Пономарьов повідомляє, між іншим, про сотні возів вивезеної землі.

згині шийки. Ці ямки бувають, проте, розташовані не на однаковій віддалі, а групами — по дві-три ямки — і, крім того, не дають на внутрішньому боці відповідних опуклин — шишок, характерних для посуду з могильників. Орнаментація цього посуду має досить своєрідний і, разом з тим, надзвичайно витриманий характер (рис. 1). Керівне місце займає тут візерунок, який зображує щось подібне до „прапорця“ або якоїсь дуже умовно переданої фігурки з основної, довшої, косо поставленої риси і кількох (чотирьох часто) коротких паралельних ліній, що відходять від неї під прямим кутом. Спрощуючись, цей візерунок перетворюється часом, як на деяких карасукських або пізніх андроновських посудинах, у ряд заштрихованих ромбів або, втрачаючи основну лінію, що визначає побудову цього орнаментального мотиву, може розпадатися на групи паралельних рис.

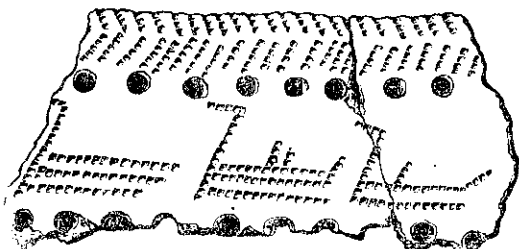

Рис. 1. Фрагмент посудини з виображенням лебедів. Стоянка Кубеніно, Архангельська область.

Залічувати розглядувану групу до категорії плоскодонних посудин у нас немає ніяких підстав. Щодо форми, то це повинні були бути звичайні для ананьїнської епохи круглдонні підвішувані чаші, більш або менш схожі на цілий екземпляр, виданий А. В. Збруевою²⁰.

До останньої групи належать нечисленні фрагменти, цілком подібні до посуду з Ананьїнського могильника. Тут цей посуд відзначається, проте, нормальним випалом і міцним тістом, хоч і лишається темно-кольоровим.

Час існування кераміки другої групи, її паралелі в Луговському поселенні не викликають ніяких сумнівів, і в цьому відношенні немає чого, власне, додавати до висновків А. В. Збруевої. Про ранній порівняно вік побутових залишків Луговського поселення говорить не тільки кераміка, в якій визначне місце посідає елемент зрубно-хвалинський, але й знайдені нами в житлових заглибинах на площі Луговського могильника кремінні виробні і характерні кістяні гарпуни, близькі до шигірського типу.

Треба думати, що й знахідки кам'яного знаряддя, вислообушних сокир тощо на Ананьїнській дюні в основному повинні були належати тій самій добі, яка характеризується керамікою зрубно-хвалинського типу.

Щодо кераміки третьої групи з „прапороподібним“ орнаментом, то і загальний її характер, і аналогічні знахідки, зроблені на території БашАРСР в Курман-Тау, на березі р. Белої, показують, що цей керамічний комплекс безпосередньо передує часові ранніх могильників і костеносних городищ Прикам'я.

За спостереженнями О. Ф. Лагодовської, поселення Нижне Курман-Тау з керамікою, що й формою своєю й орнаментацією зовсім тотожна з описаною вище керамікою Ананьїнської дюни, повинно було займати

²⁰ Сов. арх., № 2, рис. 10.

в часі проміжне місце між пам'ятками зрубно-хвалніського типу і епохою ранніх городищ.

Розташоване тут же городище Верхне Курман-Тау, як і інші городища басейну р. Белої, поряд з речами з бронзи ананьїнських типів, дають кераміку, цілком схожу на кераміку костеносних городищ. Найбільшу схожість з цього погляду має Верхне Курман-Тау з Галкінським городищем при гирлі р. Чусової під Молотовим. А. В. Збруева, яка досліджувала його, залічує це городище до найдавніших городищ Прикам'я²¹. В орнаментатії тут збігаються такі рідкі і неповторювані деталі, як групи круглих ямок, розташованих по троє, у вигляді трикутника — по шийці посудини.

З сказаного, насамперед, доводиться зробити той висновок, що поява підвищеного, насамперед, круглодонного комірчикового посуду в цікавій для нас частині Заволжя спочатку не була зв'язана із шнуровою орнаментатією. Остання стає тут відомою, очевидно, вже значно пізніше, приблизно в той час, коли з'являються перші могильники й городища в Прикам'ї (коло VII, а можливо, і VIII ст. ст. до н. е.).

Щодо джерел орнаментатії „котлоподібних“ ранніх посудин у Прикам'ї доводиться мати на увазі дві можливості, які однаково виводять нас за межі території Прикам'я. З одного боку — близькість „прапорopodobної“ малюнка до орнаментальної схеми деяких карасукських андроновських посудин, що в деяких випадках мають вигляд ряду зарисованих ромбів, а в інших — справжньої, ритмічно повторюваної, прапорopodobної фігури²². З другого боку, такий мотив дуже нагадує вельми умовні, надзвичайно спрощені і зведені до лінійної схеми зображення чи то птахів, чи то тварин.

Не забудьмо, крім того, що такі характерні для пізньонеолітичної кераміки Півночі схематизовані зображення повторюються, як відомо, і на одній з посудин Ананьїнського могильника.

Явні риси близькості, які зв'язують ананьїнську кераміку з Сибіром, ставлять питання про східні межі ананьїнської культури.

На жаль, за браком даних, ми не можемо судити про характер кераміки з стародавніх шарів зауральських городищ, бо старі публікації, такі, як „Зауральские древние городища“ А. А. Спіцина²³, дають про неї дуже невизначне і зовсім недостатнє уявлення.

Якщо судити про неї з матеріалів городища біля с. Палкіна на р. Ісеті, в найближчих околицях Свердловська, вона представлена тут двома основними типами. Це фрагменти посудин неолітичного вигляду — великих, грубостінних, яйцеподібної або конічної, ще не розчленованої форми з прямими стінками і округлим дном, суцільною орнаментатією, головним чином, гребінцевого штампа, і дрібніших плоскодонних, з добре профільованими опуклими стінками і відігнутих краєм²⁴, з орнаментом лише у верхній частині посудини.

Наявність обох зазначених типів відмічено для близької своїм керамічним матеріалом стоянки біля озера Карасьєго по тій самій р. Ісеті.

²¹ Мат. и иссл. по арх. СССР, 1940, № 1.

²² Мат. и иссл. по арх. СССР, № 1, с. 63, рис. 10.

²³ Зап. РОСАО, VIII.

²⁴ Мат. по АВГР, в. II, с. 3.

Коли зважити, що дуже архаїчний, цілком неолітичний своїм зовнішнім виглядом гостро- і круглодонний посуд Д. Н. Єдінг знайшов на Шигірському городищі і на сучасній йому сусідній з ним стоянці Анніна острова, де, крім того, трапилися й кістки свійських тварин (козя, корови), доводиться допустити, що стародавній неолітичний уклад культури мисливців і рибалок у багатьох своїх рисах доживає в Заураллі до тієї переломної доби, яка приносить на береги Ісеті хліборобство, тваринництво, поселення типу городищ, розвинену металургію тощо.

Що в знахідках, подібних до Палкінського або Шигірського поселень, ми маємо, очевидно, не просте змішання залишків різних епох, доводить Андріївська стоянка в околицях Тюмені, ґрунтовно і цілком науково досліджена пам'ятка, де ми маємо те саме поєднання двох різних керамічних типів: з одного боку, круглодонного, на зовнішній вигляд неолітичного, з другого, плоскодонного, добре профільованого посуду²⁵.

Особливий інтерес Андріївської стоянки для нас полягає в тому, що на її керамічному матеріалі ми можемо простежити постановку типу підвишуваних круглодонних посудин, які є найхарактернішим елементом Ананьїнської культури. Завдяки ретельно проведенню П. А. Дмитрієвим розкопам тут удалося скласти з фрагментів кілька цілих круглодонних посудин. Як виявилось, вони належать до трьох основних, добре відомих із стоянок північного неоліту, видів: великих яйцеподібних або округлоконічних із суцільною зональною „неолітичною“ орнаментацією, менших на розмір — митроподібних, тобто з розширенням до низу, і, нарешті, напівсферичних з бідною орнаментацією або без орнаменту, з характерно оформленим краєм, трохи випнутим або відігнутим і оздобленим рядом круглих ямок по шийці, що тільки-но намічається.

Ми не маємо змоги дати тут повної картини знахідок кераміки останнього типу в Західному і Середньому Сибіру через зовсім недостатню дослідженість великих його територій. Але й ті уривчасті відомості, що їх ми маємо, з достатньою певністю говорять про широке і, як видно, суцільне розпросторення підвишуваних широкогорлих чашоподібних посудин, типу прикамських могильників і городищ в цій частині Сибіру в добу пізньої бронзи і перехідний до заліза час. Щоб переконатись у цьому, досить указати, наприклад, на знахідки подібних посудин на Чуваському городищі під Тобольськом, орнамент яких, до речі мовити, відтворює в штампі характерний зональний шнуровий візрунок; знахідки біля с. Спаського, кол. Томської губ.²⁶; нарешті, що особливо цікаво, чудову з погляду її близькості до камської кераміки, кераміку Томського могильника²⁷.

Томський могильник з його багатими речовими знахідками, в інвентарі якого особливо добре представлені мідно-бронзові знаряддя і зброя специфічно сибірських типів, в свою чергу веде дослідника в коло пам'яток Південного Сибіру, найкраще відомих з численних пам'яток старовини у верхів'ях Єнісею та в Мінусінській улоговині.

Риси подібності Томської і Мінусінської пізньої бронзової доби виявляються настільки значними, що деякі дослідники схильні розгля-

²⁵ Труды ГИМ, в. VIII, с. 104.

²⁶ Отчет Арх. ком. за 1896 г., с. 225.

²⁷ Пор. SMYA, XXXI, с. 80.

дати Томський могильник і його культуру як північний варіант, так званої, Карасукської культури Південного Сибіру.

Коли зважити значну близькість, а подекуди майже тотожність форм ананьїнських і карасукських посудин, риси подібності їх орнаментальної схеми — особливо ж наявність у ряді випадків на шийці карасукських посудин характерного ряду круглих втиснень²⁸, а головне, той факт, що примітивний підвішуваний круглодонний посуд в Південному Сибіру несподівано змінює високий своєю якістю плоскодонний андроновський посуд, точнісінько так, як у Прикам'ї, він приходить на зміну не менш досконалій плоскодонній кераміці типу Луговського поселення — то такі факти можна зрозуміти лише, як результат спільності щодо походження кераміки прикамського і південно-сибірського культурного кола. Походження останніх форм, тобто карасукських підвішуваних посудин, слід шукати десь на проміжній території, можливо, в Приураллі, на північ від області, зайнятої андроновською культурою, правдоподібно, як ми говорили, в ареалі поширення пам'яток культури ямково-гребінцевого неоліту, з якою всі перелічені вище групи підвішваного посуду виявляють очевидний зв'язок.

Так замикається ланцюг керамічних форм, окремі ланки якого ми можемо простежити від берегів Білого моря і оз. Лаче до Обі та Єнісею. Слід підкреслити, що тимчасом ми розглядали питання про походження ананьїнської культури в основному лише в плані керамічного матеріалу.

Спробуємо резюмувати деякі наші висновки.

Єдність своєрідної керамічної форми у вигляді описаного нами підвішваного „котлоподібного“ посуду не можна зрозуміти інакше, як безпосереднє засвідчення тісних історичних зв'язків, що об'єднували широку територію лісової смуги Східної Європи та Сибіру. Навіть більше. Ця єдність керамічних виявів з повним правом може ставити питання про її особливий етнічний субстрат.

Появу посуду цього типу, з другого боку, доводиться шукати в господарських умовах, що склалися наприкінці неоліту, в другій половині II тисячоліття до н. е. серед лісових племен Півночі. Немає сумніву, що ця керамічна форма пов'язана з неолітом. Вона і виникає з пристосування однієї з різновидностей круглодонного неолітичного посуду до нових побутових потреб. Більш ніж правдоподібно, що така зміна типів посуду відбиває в собі перехід групи неолітичних племен від більш-менш осілого, переважно рибальського, до більш рухливого способу життя. Для території Півночі є підстави зв'язувати його з розвитком оленярства.

Звичайно, самої кераміки було б, певна річ, недосить для того, щоб стверджувати погляд, з яким пов'язано так багато загальних питань ранньої історії Східної Європи. Наші висновки ми можемо перевірити на інших джерелах. В цьому розумінні значний інтерес являє інший бік ананьїнської культури — похоронна обрядність у такому вигляді, в якому вона відома з могильників Прикам'я.

Перші розкопи Ананьїнського могильника (1858 р.), якими, на жаль, він був у значній мірі відразу ж вичерпаний, мали дуже поспішний і по суті досить дилетантський характер. Проте, чиновникові удільного відомства Алабіну, що провадив ці розкопи, людині безперечно розумній

²⁸ Теплоухов, Мат. по этн., т. III, в. II, с. 97, 103 та ін.

і здібній, пощастило зробити тут ряд цікавих спостережень, на яких нам і слід насамперед спинитися.

У тому, ще майже непорушному стані, в якому застали її розкопи Алабіна, зайнята могильником дюнна горбовина („Большой Курган“, як його називає Алабін) мала вигляд невисокого піщаного горба-останця з плоскою вершиною, оберненого своїм стрімким південним схилом у бік прикамських лук.

Вузька, двометрова, але дуже довга (до 55—60 м) траншея Алабіна, що прорізала із заходу на схід плоску вершину горбовини, виявила цікаве явище, яке досить важко пояснити. Виявилося, що ця частина дюни була перекрита потужним, двометровим шаром чорновуглястого ґрунту.

Тому, що ґрунтовий горизонт по всіх сусідніх дюнах-останцях, як і на найближчій боровій терасі, не перевищує 0,25—0,30 м, це явище наштовхувало на думку про його штучне походження. І Алабін, людина, безперечно, спостережлива, цілком природно побачив у ньому справжній могильний насип, прийнявши мурування, на яке він натрапив, за частину викладеної з каменю кругової огорожі, тим більше, що колись, як кажуть місцеві жителі, ананьїнський горб був увінчаний великими плитами з якимись зображеннями та письменами.

Чималі рештки цього покрову, що має вигляд своєрідної чорноземної шапки, збереглися до нашого часу приблизно в тому вигляді, як це дає начерк Аспеліна, де відображено Великий і Малий горби Ананьїнської дюни²⁹. На підставі наших спостережень, характеру „культурного шару“, тобто решток проживання, як гадають деякі дослідники, він зовсім не має.

Слід додати, що вузька, але дуже довга траншея Алабіна, прокладена ним паралельно до краю урвища, дала, за підрахунками Тальгрена, не менше $\frac{2}{3}$ усіх виявлених тут поховань (від 46 до 48 із загального числа 70 зареєстрованих поховань), що можна пояснити, очевидно, лише особливим плануванням Ананьїнського могильника, властивим, як ми побачимо далі, і іншим відомим нам могильникам цієї епохи.

З свого боку П. А. Пономарьов, добре обізнаний з Ананьїнською дюною з розкопів 1881 р., дуже уважний археолог, який прекрасно себе зарекомендував, дає описаному вище явищу дещо інше пояснення. Він також говорить про шар чорнозему у вигляді „довгастого овалу“, розміром 60 × 14 м, що сягав 2 м завглибшки, але не вважає його за могильний насип. На його думку, як це можна бачити в його звіті³⁰, площа могильника, тобто вершина Великого горба, спочатку була зайнята окремими невеликими могилами, які, в міру зростання стародавнього кладовища, повторних поховань і дальшого розпливання насипу, злилися кінець кінцем в одне суцільне, утворивши це дивне чорноземне покриття дюни.

Таку картину для Котловського могильника змальовує, як відомо, і Нефедов.

Як би там не було, існування окремих, хоч і невеликих, могильних насипів на Ананьїнській дюні слід, як видно, вважати цілком доведеним

²⁹ СМЯ, XXXI, с. 8, рис. 4.

³⁰ Мат. для характеристики бронзової епохи Волжско-Камського края, Ананьїнський могильник, 1892, с. 25.

на підставі тих самих розкопів Пономарьова. Інакше не можна було б зрозуміти, наприклад, поховання особливо багатого і цікавого серед розкритих ним поховань, розташованого трохи віддалік від інших на східній окраїні могильного поля.

Перед початком розкопів це місце, як каже Пономарьов, мало вигляд невеликого підвищення, під яким було виявлене чимале мурування щось із 25 м в обводі, у вигляді цоколя, викладене з великих плит дикого каменю. Коло з плит, нахилених під кутом 45° і прихилених одна до одної в 2—3 ряди, в цілому виглядало інакше півсклепіння, що становило, треба думати, зовнішнє личкування насипу невисокої могили.

На цьому підвищенні, за відомостями Пономарьова, стояла колись і відома надгробна стела із зображенням воїна, вивезена Новоструєвим. А під насипом, в центрі могили, над виритою в материк могильною ямою, на дерев'яному помості містилася викладка з плит, яка своїми обрисами нагадувала Пономарьову човен. Треба думати, що спочатку вона мала вигляд овального вимощення (4 м завдовжки і трохи більше 2,5 м завширшки), зробленого на поверхні ґрунту, який через осідання настилу, що містився під ним і закривав могильну яму, набув вигляду коритоподібної западини, яка доходила всередині глибини щось у 0,9 м. Сама могильна яма, вкрита цим муруванням, мала правильну чотирикутну форму (близько $2,5 \times 1$ м), вправно вибрані стінки і рівне дно, на якому, поруч з рештками людських кісток, які зовсім розклалися, було знайдено бойовий чекан, наконечник списа, кинджал, кремінні наконечники стріл і багато інших речей, в тому числі гривню і срібну велику витушку-спіраль.

Таке ж коло з двох-трьох рядів навскіс поставлених плит виявив раніше і Алабін на протилежному, західному, кінці могильного поля. Виявлені ним і Пономарьовим розкидані в різних місцях кам'яні кладки також, без сумніву, становили частини подібних намогильних споруд.

У цьому зв'язку можна нагадати, що на відомому етюді Шишкіна, написаному за багато років до розкопів Пономарьова, ще помітні на окраїні могильника окремі могильні насипи, що збереглися до наших часів.

Не менш цікавими треба вважати деякі інші особливості похоронного ритуалу, що на них вперше так само звернув увагу Алабін. Це, насамперед, загадкові, так звані, часткові поховання, тобто поховання, представлені окремими, розрізненими частинами людського кістяка, здебільшого черепами, потім довгими кістками кінцівок або, навпаки, кістяками без черепа і т. д.

Що так звані часткові поховання зовсім не є „легендою“, створеною першими дослідниками Ананьїнської дюни, показують результати розкопів на Зуївському і Котловському могильниках, де здебільшого представлені ті самі, важко пояснювані, види поховань. Сюди належать не тільки поховання окремих частин кістяка, але й всякі дивні колективні поховання, нерідко в сполученні з тими ж частковими похованнями. В Зуївському могильнику, за мінімальним підрахунком Спіцина, з 218 кістяків 80 було виявлено в колективних похованнях, у середньому по 5 на кожную могилу.

Рисунок, хоч і дуже схематичний, Зуївського могильника, складений Спіциним, дає можливість помітити ще одну цікаву особливість. Це „лінійне“ розташування могил в 2—3 ряди, понад бровкою берегової тераси.

Таке „лінійне“ планування, властиве так само Ананьїнському, Луговському та іншим могильникам цього типу, відрізняє їх від інших відомих нам могильників доби бронзи і раннього заліза.

З такою особливістю у виборі місця явно пов'язане і звичайне для цих могильників орієнтування поховань: головою на північ, обличчям на південь, завжди в строгому співвідношенні з рікою, головою від ріки, обличчям до неї.

Другою, вельми сталою, ознакою тих-таки могильників є групове розміщення могил.

Щодо кам'яних кладок, то в усіх відомих нам могильниках цього часу в Прикам'ї, крім Ананьїнського, вони представлені дуже скромно — окремими плитами або вимостками в головах і ногах поховань і то лише як явища поодинокі. В цих могильниках не відмічена, найпевніше через недогляд дослідників, лише одна характерна риса, відзначаювана Алабіним для Ананьїнського могильника, — наявність поховань з більш або менш виразним слідами на кістках діяння вогню.

Ми спинилися на всіх цих деталях, виходячи з того, що похоронна обрядність є найменш з'ясованою, але разом з тим, однією з найбільш, мабуть, показових і цікавих сторін даної культури, що їй до того ж важко було б вказати будь-які прями аналогії в похоронному ритуалі інших відомих нам могильників з доби неоліту, бронзи і раннього заліза на Європейській території СРСР.

Наші спостереження при розкопах на Луговському могильнику (в 1943 р.) дають можливість пролити деяке світло на ці відхилення від звичайних, добре відомих норм похоронного ритуалу. Відхилення настільки дивні, що взагалі їх реальність деякі автори останнього часу почали зовсім заперечувати.

Проте, часткові поховання, тобто поховання, що склалися з розрізних частин кістяка, ми зустрічали на Луговському могильнику майже в усіх досліджених могилах. Як правило, такі поховання були додатковими, супроводячи основне, ціліше поховання. Але й ці останні, так би мовити, „нормальні“ поховання, представлені цілими кістяками, як правило, мали все-таки досить виразні ознаки того, що і в цих випадках тіла клалися в могилу вже в стані деякого руйнування.

Так, у них іноді зовсім відсутні або порушені такі частини тіла, що найшвидше розпадаються, як кисті рук і кістки стоп, тимчасом, як скелет в цілому зберігся цілком задовільно. Крім того, в деяких випадках явні сліди діяння вогню, наприклад, на кістках тазу і стегон, говорять, як видно, так само про очищення вогнем тіла, вже позбавленого м'якого покриву.

Для історичної оцінки ананьїнської культури дуже багато важить те, що характерні часткові поховання і поховання з ознаками випалювання тіла, так само як і дуже своєрідні колективні поховання, до складу яких вони часто належать, становлять добре виявлену і дуже стійку ознаку цієї культури. З цього погляду могильникам ананьїнського типу належить особливе місце в колі пам'яток Східної Європи.

Тим цікавіше, що вся сума накреслених нами рис похоронного об-

ряду, коли зважити до того ж відому з Ананьїнського могильника зовнішню будову могил (наявність кола з кам'яних плит, мурувань, надмогильних стел тощо), веде нас на схід, за Урал, у степи та лісостепи Південного Сибіру і Мінусінської улоговини, переважно в коло пам'яток так званої карасукської культури. Міцний ґрунт для такого роду зіставлень на проміжній території дає відомий Томський могильник, близькість якого до прикамських могильників виявляється не тільки в речовому інвентарі, але й в тому ж поєднанні звичайних поховань, часткових поховань та могил із слідами спалення, яке властиве могильникам ананьїнського типу, а також поєднання в Томському могильнику, подібно до Ананьїнського, рядових могил і поховань у курганах, якщо спостереження С. К. Кузнецова правильні.

Можна, як видно, справді вважати, що дивний звичай часткових поховань і обпалювання трупа знаходить тимчасом єдині близькі паралелі в колі тих-таки пам'яток Сибіру — карасукської або близької до неї доби.

З відомих нам фактів у цьому плані відзначимо один, особливо близький для нас і цікавий, оскільки він належить до кінця бронзової доби на території Мінусінського краю.

Щоб зробити його більш зрозумілим, відмітимо ще одну обставину, що являє собою так само одну з цікавих особливостей могильників ананьїнського типу: звичайну для них дуже невелику глибину поховання.

У тих випадках, коли могильники цього типу не мають, як в Ананьїні і Котловці, слідів штучного насипу, залягання поховань на першому або другому штихові лопати, на глибині якихось 20—40 см, для них є загальним правилом, тим часом як глибше поховання становить здебільшого явище досить рідке. Незначна глибина поховань цікаво поєднується в ряді випадків, як це ми особисто могли спостерігати на Луговському могильнику, із задовільним, добрим, або навіть дуже добрим станом кістяків. Це, природно, наводить на думку про існування в давніші часи над могилами або, можливо, над групами могил, якихось споруд, що не дійшли до нас. Легко уявити собі, що в протилежному випадку, при відсутності останніх, на місці цих дуже неглибоких поховань після розкладання трупу повинні були утворитися западини, в яких затримувалася б волога, в результаті чого процес руйнування кісток неминуче повинен був розвиватись прискореним темпом.

Що це були за споруди — з певністю сказати, звичайно, було б важко. Не можна, проте, забувати, що в югорських народностей — вогулів та остяків, колишнє широке розселення яких по цей бік Уралу не викликає сумнівів, кладовища, розкидані по берегах рік, недавно ще складалися з могил, які своєю будовою дуже нагадують те, що ми знаходимо в могильниках ананьїнського часу в Прикам'ї. Ще зовсім недавно (на пам'яті найближчих поколінь), померлого, загорнувши в шкуру і поклавши в човен із спиленими кінцями, прикритий вгорі дошками і берестю, ховали в землі дуже неглибоко. Над могилою робили двосхилий дах з тонких деревин. З небіжчиком клали різні речі: побутовий дріб'язок — разом з ним у могилу, а великі речі, як-от — нарта, човен, весло, так само лук, лижі, тощо — на даху і під ним³¹.

³¹ Д. Н. Апучин.

Цікаво, що на підставі наших спостережень на Луговському могильнику дуже неглибокі могильні ями помітно заокруглені і мають не зовсім рівне дно в формі корита. Про мурування в формі човна для Ананьїнського могильника згадує і Пономарьов.

Явний зв'язок поховань ананьїнського часу з рікою, що виявляється, по-перше, у виборі місць для кладовищ безпосередньо в межах берегової смуги, яку омиває весняна повідь Ками; по-друге, в орієнтуванні могил завжди в напрямі голови від ріки, причому похований лежить лицем до неї і, нарешті, своєрідне „лінійне“ планування цих кладовищ, пов'язане з розміщенням могил уздовж берегової лінії — ще збільшує вагу згаданих аналогій.

Треба додати, що не випадково такий ряд могил, вузькою стрічкою насипаних уздовж піщаної тераси, під час походу мав би виглядати, образно висловлюючись, як ряд човнів, витягнутих на пологісний берег.

Якщо наші міркування мають під собою фактичну основу, можна зробити висновок, що господарство населення, яке залишило пам'ятки анааньїнської культури, було близьке до того, що його ми знаємо в югорських народностей ще у XVIII—XIX ст. ст. Відомо, яке значення і досі має в їх побуті рибальство.

У зв'язку з сказаним можна зробити й ще один більш або менш імовірний здогад.

Незначна глибина поховань у могильниках ананьїнського типу, якщо виходити із загального напряму еволюції похоронного обряду, нашоухує на думку, що в часи, які безпосередньо передували цій добі, місцеве населення практикувало звичай чисто наземних поховань — у спорудженнях, зведених на поверхні ґрунту.

Що такий звичай справді існував і був дуже поширений у Волго-Кам'ї і давніше, і в порівняно пізні часи, видно з ряду фактів. Насамперед, цим, мабуть, доводиться пояснити майже цілковиту відсутність могильників для цілих великих періодів і значних територій Волго-Кам'я, наприклад, для тієї ж епохи бронзи. Разом з тим, як відомо, саме ця область, Казанське Поволж'я і Прикам'я, славляться винятково великою кількістю випадкових знахідок сокир, наконечників списів, кинджалів, ножів та інших подібних виробів з каменю, міді і бронзи. Це трудно було б зрозуміти просто як безоглядне витрачання з боку місцевого населення таких цінних речей.

Свого часу А. А. Спіцин, прекрасно обізнаний із старовиною Верхнього Прикам'я, не раз звертав увагу на зовсім незвичайну обстановку поховання в могильниках Пермського краю, які належать уже досить пізнім часам залізної доби. Для таких відомих пам'яток, як Харінський, Бродовський, Демінський та інші могильники Кунгурського, Солікамського, Чердинського районів, він раз у раз відмічає зовсім неглибоке залягання поховань, частковість або ж порушення поховань, що він пояснює ритуальним перекопуванням могил, незначні сліди діяння вогню на кістках (Демінський могильник) і т. ін.

В інших місцях площі, які дали дуже багато знахідок всіляких оздоб і тому подібних речей явно з похоронного інвентаря, при контрольних розкопках — нижче ґрунтового шару — не виявляли ніяких слідів поховань. Звідси той самий автор цілком обґрунтовано робить висновок,

що в цих випадках поховання, очевидно, провадилися безпосередньо на поверхні ґрунту.

Природно думати, що відмічене вище дуже поширене „порушення“ поховань у могильниках Пермського краю було зв'язане із звичаєм повторних поховань.

Виходячи з цього, ми можемо повернутись до сибірських паралелей похоронної обрядності, як вона виявляється в могильниках Прикам'я.

Найбільший інтерес для нас у цьому плані являють пам'ятки епохи пізньої бронзи у верхів'ях Єнісею, в Мінусінській улоговині. Як відомо, тут ще в більш яскравій і виразній формі спостерігається та картина, яку ми накреслили вище для Казанського Заволжя і Пермського краю.

Ні в карасукський час (в кінці II — на початку I тисячоліття до н. е.), ні в добу мінусінської могильної культури кінця бронзи, сучасної Ананьїну і скіфам, у численних відомих тут похованнях, як правило, немає ні зброї, ні звичайного знаряддя із бронзи. Такі знахідки, наприклад в карасукських могилах, становлять рідкий виняток. Але на „випадкові“ знахідки таких речей Мінусінський край винятково багатий. Карасукський речовий інвентар, загалом кажучи, відомий нам лише з таких зборів на поверхні. Десятки тисяч мідно-бронзових кельтів, кинджалів, ножів та інших речей карасуксько-мінусінських типів наповнюють збірки музеїв Мінусінська, Красноярська, Москви, Ленінграда, Гельсінкі та інших міст. Сотні пудів їх були перелиті на метал в самому краї.

Спроби знайти які-небудь залишки житла або сліди поховань у численних пунктах, відзначених такими знахідками, ніяких певних результатів не мали. Спеціально командирований для цього в Мінусінський край Археологічною комісією В. І. Анучин повинен був у своєму звіті прийти до того ж висновку. Такі речі трапляються тут лише на поверхні і виявлялися під час оранки³².

В археологічній літературі промайнув погляд про можливість розглядати ці скупчення знахідок, як жертвні місця або мольбища, тобто місця культу. Одначе, подібні скупчення знахідок можна було б пояснювати так лише в тому разі, коли б можна було вважати їх зв'язаними з урочищами в степу (часто недалеко від ріки), де відбувалося попередне, наземне поховання небіжчика.

Сама думка про можливість існування в епоху пізньої мінусінської бронзи практики повторних поховань не є новою. Зазначалося й раніше, що в похованнях часів бронзи кістяки часто трапляються не цілі, навіть у випадках безперечно незайманих могил. Відомо, що звичай попереднього очищення кісток від м'яса, яке у парфян давалося собакам і хижим птахам, дуже довгий час залишався у турецьких і монгольських племен Азії. Зрозуміло, що в такому разі в могилу міг потрапляти неповний кістяк, бо частина його розтягалася або лишалася в степу.

Враховуючи глибоке місцеве коріння цього звичаю, Спіцин схилився до того, щоб віднести його початок до часів бронзи. Справді, колективні усипальниці мінусінських могил кінця бронзової доби звичайно мають серед решток дерев'яних склепів, влаштованих у вигляді юрт, цілі купи людських кісток, часто із слідами випалу. Характерно, що в цих усипальницях, як дар померлому, часто клали не справжню зброю і зна-

³² ОАК, 1903, с. 131.

ряддя праці, які служили в побуті, а їх замітники — у вигляді мініатюрних списів. Треба думати, що в цю добу, як і в більш давні часи, звичай забороняв торкатися речей, залишених на місці первинного захоронення небіжчика. Не зайве відзначити, що обряд неповного спалювання тіла, який, коли судити з етнографічних паралелей, застосовувався здебільшого до особливо визначних осіб, як, наприклад, шамани — був відомий і в Східному Сибіру, на Нижній Ангари і по Лені (А. П. Окладніков) в добу, яка навряд чи могла б набагато передувати карасукським часам.

Характерні знаряддя й зброя, типові для інвентаря пізньої бронзи, дають можливість зробити певні висновки з приводу історичних зв'язків того культурного прояву, що ми називаємо ананьїнською культурою.

Найбільш стійким і характерним елементом ананьїнської культури є бронзова втулкова сокира-кельт. В ній доводиться бачити одну з визначальних ознак цієї культури. Її легко розпізнати серед інших типів кельтів, поширених в цю добу на території Східної Європи, на підставі таких прикмет, як дуже невеликі розміри, характерна плескуватість і лінзоподібний переріз, скорочені пропорції, відсутність вушків, простий, але своєрідний рельєфний орнамент.

Цілком імовірно, що ананьїнський кельт виник десь у Прикам'ї, на Уралі або в Західному Сибіру, в центрах масового виробництва знаряддя з міді і бронзи із старішої форми, — як гадає більшість авторів, кельта сеймінського типу.

Почасти тотожні з ананьїнськими, почасти дуже близькі до них форми маленьких кельтів простежуються, однак, дуже далеко на схід аж до Томського могильника. Масові знахідки їх в Заураллі, в районі Свердловська, свідчать, в кожному разі, проти можливості зв'язувати походження цих речей виключно з Волго-Кам'ям.

Походження різних видів знарядь і зброї ананьїнської культури досі не було предметом спеціального вивчення. Однак, ще з більшою певністю, ніж сокира-кельт або втулковий спис, про те середовище, в якому складалася ця культура, говорять знахідки бронзових фігурних сокир і чеканів. Східне походження їх не може викликати ніяких сумнівів. Як і ананьїнські мідно-бронзові суцільнолиті кинджали, з держалом, що має на вершечку і хрестовину, вони знаходять собі найближчі паралелі лише в знахідках Південного Сибіру. В епоху бронзи ці речі на захід від Уралу, поза колом пам'яток ананьїнської культури та її північної периферії, лишаються зовсім невідомими або становлять велику рідкість.

Пояснення такої подібності речей прикамського інвентаря і відповідних сибірських форм спільними запозиченнями з кола скіфської культури, як це приймає Тальгрєн не є переконливим і, по суті, має характер явної натяжки, в результаті чого він надто знижує час ананьїнської культури.

Не входячи в детальний розгляд його аргументації, скажемо лише, що головним доводом для згаданого автора є ананьїнський кинджал, який, на його думку, наслідують залізному скіфському акінаку, запозиченому в свою чергу скіфами з Ірану десь коло VI століття до н. е.

Таке тлумачення, якщо його і можна застосувати до залізного кинджала, стає явною натяжкою, коли ми спробуємо поширити його на ананьїнські кинджали з бронзи. Ці кинджали в усіх відомих нам ви-

Надках відзначаються рисами архаїзму, менш за все нагадуючи формою держална, зокрема наверхні і хрестовини, скіфський акінак, що було б зовсім незрозуміло, коли б можна було вважати його за найближчий прототип бронзових ананьїнських кинджалів.

В дійсності бронзовий ананьїнський кинджал, що йому важко було б добрати будь-яких близьких аналогій на території Скіфії у пам'ятках кінця бронзи, має численні споріднені форми в Західному і, особливо, Південному Сибіру, починаючи з карасукських часів, тобто не пізніше 1000 р. до н. е.

Ще важче було б захищати походження з Скіфії інших раніше згаданих ананьїнських бронзових знарядь і зброї, бо широко вживане в VII і VI ст. ст. залізо зовсім стирає у скіфських племен сліди бронзової культури.

Заперечування прямих етногенічних зв'язків території Прикам'я і Середнього Уралу з внутрішніми областями Сибіру приводить згаданого фінського вченого до того, що він зводить час існування ананьїнської культури до надзвичайно вузьких хронологічних рамок — V—IV століття до н. е.

При такій точці зору лишається зовсім незрозумілим, чим же має бути заповнений той протяг часу кінця II і першої половини I тисячоліття до н. е., який в цих краях слід віднести до тієї ж пізньої, третьої фази бронзи.

Приймаючи таку хронологічну схему, ми повинні були б мимоволі пристати й на те, що в Прикам'ї пізня бронза представлена лише своєрідною дуже пізньою копією скіфської культури.

Не можна заперечувати того, що ряд речей з могильників ананьїнського типу, особливо різні бляхи, нерідко оздоблені зображеннями хижих тварин, грифонів і т. д., має прямі аналогії в скіфських могилах, переважно, проте, архаїчної доби. Не цими зв'язками, звичайно, що, безперечно, мали місце на протязі ряду століть, визначається, однак, початковий період ананьїнської епохи.

Для датування давніших поховань у могильниках Прикам'я найбільше важать не скіфські прикраси, як явище в даному середовищі досить пізні, випадкове й минуше, а основні елементи речового інвентаря у тих похованнях, наприклад, Котловського могильника, де зовсім немає ще слідів уживання заліза. Лише врахувавши час, потрібний на те, щоб ті самі характерні бронзові кинджали, ножі, списи, чекани, бойові сокири та багато дечого іншого, міцно ввійшли у побут населення на широких просторах Прикам'я і Приуралля, ми можемо належним чином оцінити тривалість Ананьїнської епохи.

Розглянуті нами риси ананьїнської культури показують нам, що за тих часів якісь міцні узи зв'язували північний схід Європейської частини території СРСР із Заураллям, якісь культурні течії струменіли звідси далеко на захід, в напрямі до Скандінавії та Білого моря.

Ці зв'язки лишалися б для нас незрозумілими, коли б ми не зважували тих живих і глибоких історичних традицій, того субстрату, з якого виростає ананьїнська культура.

Для нашої мети досить у цьому плані обмежитися небагато чим. Вернімося для цього ще раз до пам'яток культури ямково-гребінцевої кераміки.

У ряді місць на території Карелії й сусідніх областей в неолітичних стоянках трапляються посудини, певніше фрагменти посудини, які загальним своїм виглядом нічим не відрізняються від звичайних їх форм. Це великі горщики з яйцеподібно-конічним профілем, геть чисто орнаментовані пасками з ямково-гребінцевих втиснень.

Прикметною особливістю є, проте, їх орнаментация зображувального характеру. Такі знахідки відомі в стоянці Кубеніно на оз. Лаче, в Кузнечисі під Архангельськом, Вой-Наволоку у Карелії, в стоянці Коломці на оз. Ільмень під Новгородом та в інших місцях. Здебільшого, це зображення ряду лебедів, що пливають. Виконані технікою короткого гребінцевого штампа, вони мають досить схематичний характер. А втім вони настільки виразні, що не полишають сумніву в переданому ними сюжеті.

Що такі посудини мали спеціальне значення в житті неолітичного населення Півночі, яке полишило їх, показує зроблена на стоянці Кубеніно знахідка, про яку ми вже мали нагоду говорити вище.

Виходячи із зовнішнього вигляду й характерної орнаментации виданої В. І. Смирновим посудини, її можна вважати за прекрасний зразок неолітичного посуду „кращого“ або „геометричного“ стилю ямково-гребінцевої кераміки³³. Її орнамент з горизонтальних, які чергуються, смуг то ямкових, то гребінцевих втиснень, обрамований у нижній частині бордюром з трикутних фестонів, в цілому становить гарний геометричний візерунок (рис. 2).

Найбільш цікаві, проте, в ньому зображення пливучих птахів, очевидно, лебедів, — про що говорить висока, характерно відкинута шия, — розміщені у верхній частині посудини. Тіло птаха передано трьома, в деяких двома паралельними рисами; голова і шия — у вигляді літери Г; іноді короткими лініями, що відходять угору, дуже умовно накреслені крила і хвіст. Схематизм зображень визначається самою технікою їх виконання — коротким гребінцевим, п'ятизубим штампом. Цю стьожку фігур виділено й підкреслено згори і знизу рядом глибоких конічних ямок (рис. 1). Нижче — ряд косих ліній, ще нижче — горизонтальні паски.

У цілому малюнок залишає враження немовби водної поверхні (горизонтальні паски), з хвилею, що біжить від пливучих птахів (косі лінії), і силуетів лебедів — на фоні, можливо, лінії берега, переданої горизонтальними рядами ямок. У кожному разі, не може бути сумніву, що таке оздоблення посудини становить внутрішню єдність, будучи підпорядковане загальній ідеї, вираженій тричленным поділом орнаменту: широкий фриз з лебедями, основний фон горизонтальних ліній, і біля дна посудини, ряд трикутників, що сходяться донизу.

Про особливе — не звичайне, повсякденне і суто побутове значення цієї посудини говорить, як видно, і той факт, що її знайдено в уламках

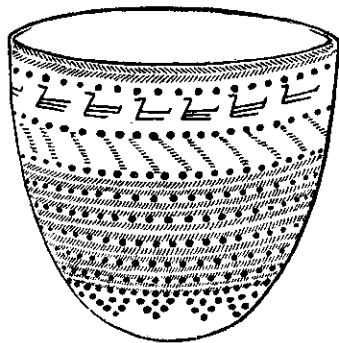

Рис. 2. Реконструкція посудини з зображенням лебедів. Стоянка Кубеніно, Архангельська область.

³³ Кр. сообщения. X, с. 137.

саме на рівні виявлених тут двох стародавніх поховань. Про це ж говорить, крім того, ще одне спостереження В. І. Смирнова: з такими формами ямок і з таким штампом виявлено серед величезного зібраного ним керамічного матеріалу лише дві посудини. Знаменне й саме число зображень лебедів — 24. Про їх певне усвідомлення — табуни пливущих лебедів, говорять неповна тотожність зображень, деякі відміни в таких, приміром, деталях, як підняті крила в одних, і згорнені у других і т. ін.

Не може бути сумніву в тому, що зображення водоплавних птахів — качок і лебедів, як у цьому, так і в інших подібних випадках, таїли в собі певну космогонічну, релігійну ідею. Ряд лебедів, без сумніву, мав символізувати тут стихію вологи, як точнісінько такі ж зображення пливущих птахів на берегових скелях Онезького озера мали виражати священну стихію водного басейну, що звільнився від льодового покрову й оживає під промінням весняного сонця.

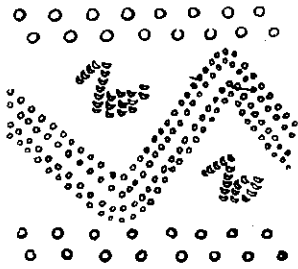

Рис. 3. Реконструкція орнаменту на посудині з стоянки Вой-Наволоок. Онезьке озеро. Нат. вел.

Відзначимо, до речі, що сама форма неолітичних посудин, схожість їх обрисів з яйцем, яке часто асоціюється — яйце качки, яйце лебедя — в первісному світогляді з суттю, першоджерелом життя і багатоманітних явищ природи, могла нашоувувати неолітичну людину на ціле коло ідей. В колі цих ідей образ водяних птахів, насамперед лебедів, що втілював у собі весняне пробудження природи, переплітався, з одного боку, з уявленням про вічно рухливу стихію води і духа — господаря озера, а з другого, можливо, про яйце, як начало всіх начал і символ скutoї льодом вологи і т. п.

Коли зважити, що на посудині в стоянці Вой-Наволоок (Онезьке озеро, околиці Петрозаводська) дуже близькі зображення лебедів або качок (в такому ж горизонтальному обрамуванні двома рядами круглих ямок) симетрично розкидані у згинах хвилястої риси (рис. 3), яка очевидно, передає схвильовану поверхню озера, треба думати, що й композиція фриза кубенінської посудини має подібне значення.

Тут для передачі води, схвильованої рухом птахів, служать, як ми сказали, косі стьожки гребінцевих витисків під зображеннями лебедів.

У зв'язку із загальним характером композиції цілком можливо, що повторювані горизонтальні паски орнаменту, виконані ямками або гребінцевим штампом, також могли зображати воду, — очевидно, в спокійному стані.

Взагалі кажучи, не можна вважати за виключене, що й звичайна зональна орнаментация ямково-гребінцевої кераміки могла усвідомлюватися в уявленні неолітичних племен Півночі як та сама стихія води.

Наявність згаданих вище елементів як-от: ряди то круглих ямок, то витисків гребінцевого штампа, з яких складалися звичайні тут горизонтальні паски, ламаї лінії або ряди косо поставлених коротких рис, що є ознакою „геометричного стилю“ Айлію, — становить невідому прикмету посудин із зображенням і подібного до них посуду в не-

олітичних стоянках північної групи, де основна маса керамічного матеріалу має в цілому вже зовсім інший характер.

Це бачимо і в стоянці Кубеніно (с. 17), де в одному комплексі знахідок відбитий немовби ряд тих керамічних типів, які змінювалися на цій території.

Сюди ж належить і недавно відкрита, дуже цікава стоянка Кузнечиха в передмісті Архангельська, де лише фрагменти двох посудин виявляють типове поєднання зроблених по черзі круглих ямок і косих відбитків гребінцевого штампа. Очевидно, саме до такої посудини належить і зображення лебедя на внутрішній поверхні одного черепка (рис. 4). В той час, як решта керамічного матеріалу Кузнечихи своїм характером належить вже до іншого типу³⁴.

Як зазначає автор звіту, цей досить бідно оздоблений, але все ж таки своїм зовнішнім виглядом цілком неолітичний посуд, в орнаменті якого вже власне не зустрічаються більше ні характерні правильні ямкові втиснення — круглі, ромбічні, або ще якісь інші, ні справжній гребінцевий штамп, має бути зіставлений з кінцем II стадії Айлію. Відомо і з Кубеніна, і з інших стоянок Півночі, ця кераміка відзначається тим, що гребінцевий штамп в ній заміщується простими лінійними ямками, а часом і різью. Для неї особливо характерним можна вважати мотив сітки в „косу клітку“.

Що такий характер керамічного матеріалу сам по собі все таки не свідчить про особливо пізній вік Кузнечихи, як і про пізній, порівняно, час цікавих для нас зображень, видно з інтересної знахідки, зробленої на Негежемській стоянці на р. Свірі, між Онезьким і Ладозьким озерами.

Негежемську стоянку, як відомо, вважають за одну з типових пам'яток ранньої фази ямково-гребінцевої кераміки на північному заході Європейської території СРСР. Про це свідчить і характер оздоблення посудин, де значне місце належить ще ямковому візерункові, і стратиграфія, яка дозволяє віднести культурний шар стоянки на час до максимуму Ладозької трансгресії. Тим цікавіше, що на одному з фрагментів, зібраних тут Земляковим, виявлено зображення лебедя, яке точно копіює такі саме зображення на кубенінській посудині. На таблиці Землякова це зображення дано лише в перевернутому вигляді³⁵. З кубенінськими зображеннями його зближає і характерна передача піднятих крил птахів — двома короткими косими рисами (рис. 5).

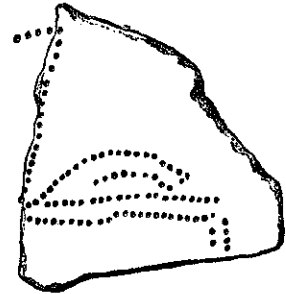

Рис. 4. Спідній бік фрагменту посудини з зображенням лебедя. Архангельськ. $\frac{1}{2}$ нат. вел.

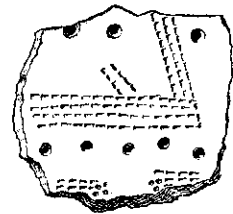

Рис. 5. Фрагмент кераміки гребінцевого штампа, зображення пливучого птаха. Негежемська стоянка, р. Свірь. $\frac{2}{3}$ нат. вел.

³⁴ Крат. сообщ. IX; Сов. арх. VI.

³⁵ Труды ком. по изуч. чета. пер., в. II. Негеж. неол. ст. табл. III. рис. 6.

Ця знахідка має для нас особливий інтерес в тій мірі, в якій вона вперше з усією виразністю ставить питання про близькість у часі, здавалося б, різнотипових і різночасових пам'яток культури „ямково-гребінцевої“ кераміки, таких, як, з одного боку, стоянка Негежма, з другого — Кубеніно, стоянки Кузнечиха тощо.

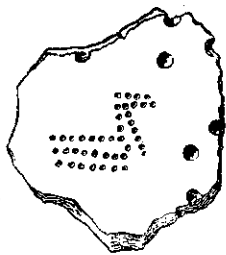

Рис. 6. Фрагмент посудини з виображенням птаха. Західна Карелія. Нат. вел.

Навпаки, подібне зображення лебедя (або качечки) на фрагменті посудини з однієї з неолітичних стоянок західного узбережжя Ладозького озера, видане Пельзі³⁶, має нібито трохи пізніший характер (рис. 6). Цікаво, що на другому опублікованому ним фрагменті, очевидно, такі зображення пливучих птахів явно перетворюються на візерунок меандра.

Важко переоцінити значення того факту, що цілком тотожні зображення птахів-лебедів, що пливуть, і, можливо, качечок — були виявлені (Д. Н. Едінгом) на східному схилі Ураських і Шигірських торфовищ на стоянках з талу, поблизу Свердловська в районі Горбуновим самим неолітичним інвентарем. Посудини з подібними зображеннями мають тут той самий вигляд, що і в стоянках карело-біломорсько-каргопольської культури: великі яйцеподібні горщики з суцільною зональною орнаментациєю. Фігури лебедів у цих знахідках прекрасно відтво-

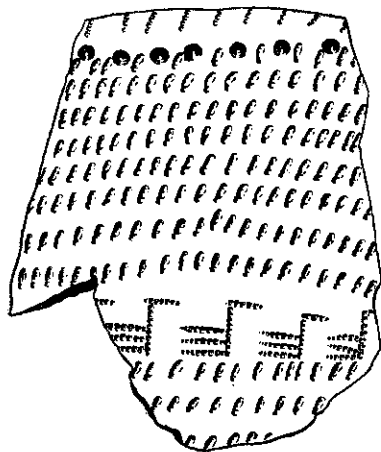

Рис. 7. Уламок посудини з пасом виображень пливучих птахів. Шигірське городище. Середній Урал. 1/2 нат. вел.

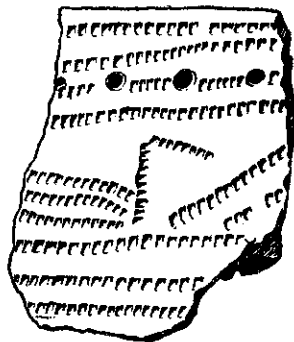

Рис. 8. Частина посудини з виображенням птаха. Стоянка Береговая. Середній Урал. 2/3 нат. вел.

рюють особливості малюнка і технічних прийомів описаних вище північних зразків. Як і ці останні, вони в усіх відомих нам випадках³⁷ виконані гребінцевим штампом, відповідно до усталеного трафарету.

³⁶ SMYA, XXVIII, табл. XVI, рис. 7.

³⁷ Резная скульптура Урала, с. 69 і дд.

тіло птаха передається двома або частіше трьома паралельними рисами, шия і голова — тим же штампом у вигляді букви Г. Одні з цих малюнків, безперечно, зображують довгошиїх лебедів (Шигірське городище, Горбуновське торфовище), інші, можливо, швидше качок (Береговая стояка) (рис. 7 і 8).

Немає сумніву, що і для населення Середнього Уралу й Зауралля такі зображення не могли відігравати роль звичайного оздоблення посудин. І тут вони безпосередньо були зв'язані з релігійним, космогонічним уявленням місцевих племен, яке походило, очевидно, переважно з культу води і весняного пробудження природи.

Прямим підтвердженням цього можуть бути рештки жертовного помосту на Горбуновському торфовищі і знахідки дерев'яних черпаків у формі качечок або лебедів на тому ж Горбуновському та Шигірському торфовищах, явно пов'язані, як це доводить Д. Н. Едінг, з культом озера і господаря озерних вод.

Варт згадати і про дуже близькі до них знахідки дерев'яних фігурних черпаків, зокрема з головою качки, в Фінляндії, де їх не безпідставно вважають за принесені зі сходу, бо матеріал, з якого вони зроблені, — кедр — деревна порода, чужа нині Прибалтиці і взагалі території на захід від Тіманського пасма.

На жаль, стан, в якому були знайдені посудини із зображеннями в стоянках Зауралля, через невеликий розмір фрагментів цих посудин, не дозволяє їх реконструювати цілком. Немає сумніву, проте, що в основному вони повторюють і тут тип подібного посуду, відомий з Біломор'я і Карелії. Ми маємо тут ті самі незмінні елементи орнаменту — ямки і гребінцевий штамп, хоч круглоямковий візерунок на цих горщиках зведено вже здебільшого до одного ряду втиснень, розміщених по верхньому краю посудини.

Що кераміка з рисами „кращого“ або „геометричного“ стилю, подібного до прекрасної кубенінської посудини із зображенням лебедів, була в цю епоху досить поширена в Приураллі, видно з таких знахідок, як посудина Берегової стоянки³⁸, як видана П. А. Дмитрієвим посудина Андріївської стоянки під Тюменню³⁹ або посудина із стоянки Честий-яг у пониззі Обі⁴⁰ (рис. 9 і 10). Нам не доводиться говорити про безліч розрізаних фрагментів подібного посуду з неолітичних стоянок Зауралля.

Крім усього іншого, постійною ознакою посудин цього типу є згаданий вище ряд круглих ямок уздовж краю.

Кераміка цілком такого ж вигляду, коли довіряти матеріалам Айліо, простежується далі на схід до Єнісею⁴¹.

Оскільки, на відзнаку від раніше згаданих нами дерев'яних черпаків, можливість перенесення великих і досить крихких глиняних посудин такого типу, чи то шляхом обміну, чи яким-небудь іншим, за 1000 кілометрів є, очевидно, в цих умовах цілком виключеною, це дає нам право на певний висновок. Схожість, певніше цілковиту тотожність

³⁸ Эдінг, Запн. твір, с. 20, рис. 9.

³⁹ Тр. ГИМ, в. VIII, с. 101, рис. 11.

⁴⁰ Кр. сообщ., IX с. 21, рис. 4.

⁴¹ Die Fragen, сс. 68 і 69.

біломорсько-карельських і уральських малюнків на посудинах можна більш-менш вірогідно пояснити лише близькою спорідненістю і тісними культурними зв'язками населення лісової півночі на всій території від Ладозького і Онезького озера та Білого моря до басейну Обі. Питання про те, яке то було населення, потребує спеціального розгляду. Але самий, встановлений таким чином, факт етнічної близькості неолітичних жителів північних просторів Східної Європи і Сибіру тим більш цікавий, що в ньому слід шукати пояснення і ряду інших спостережень.

Не спиняючись на цьому докладніше, можна вказати на надзвичайну схожість у передачі, наприклад, голови лося на різних речах — в дереві, камені, кістці, металі — відомих на цій території, на що вже давно звертало увагу багато дослідників.

Культ лося — господаря лісу — очевидно, був у цього населення таким же самим невід'ємним елементом його світогляду, як і культ водяного птаха — лебедя, качки.

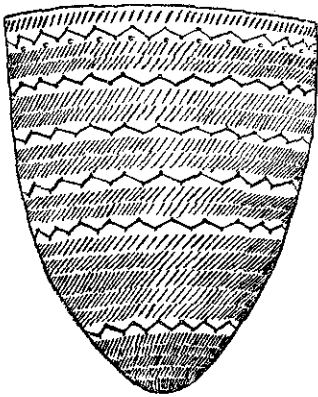

Рис. 9. Реконструкція посудини, заспільно прикрашеної зональною орнаментациєю. 2-а Андріївська стоянка. Західний Сибір. Близько $\frac{1}{5}$ нат. вел.

Рис. 10. Реконструкція посудини з стоянки Честий-яг. Низовья Обі.

Не менш цікавий з цього погляду і такий важливий бік життя неолітичних племен, як поширений тут повсюдно култ озера, скель, деяких видів дерев. Обмежимося для нашої мети лише однією стороною цього культу.

Головну масу знахідок Шигірського торфовища становить безліч кістяних наконечників стріл різної форми, з кременними вкладками і без них. Здебільшого їх знаходили, як зазначає Толмачов, вістрям униз, зануреним в озерний намул. Це явище буде зрозумілим, коли порівняти його з відомим жертвеним місцем того ж Середнього Уралу, по р. Чусовій „Камень Дыроватый“, де було виявлено кілька тисяч наконечників стріл з кременю, кістки і бронзи, які подекуди ще стирчали в стінах і стелі печери. Пояснення такого звичаю, що походить, очевидно, ще з часів неоліту, дають численні етнографічні приклади, де метання

стріли, наприклад, у священне дерево в остяків, є обов'язковою жертвою господареві лісу.

Культ озера, духа-господаря озерних вод, від якого залежить успіх рибної ловлі, ще до недавнього часу зберігався на заході, наприклад, у лопарів (саамів). В минулому він, безперечно, мав відігравати видатну роль у поглядах і звичаях тутешніх неолітичних племен.

У цьому плані особливого інтересу набирає відоме торфовище Кунда на південному березі Фінської затоки (Естонія), де, як і в Шигірському торфовищі, численні знахідки (за підрахунком в *Reallexikon* Еберта — 235 речей) склалися майже виключно з кидальної зброї, переважно кістяних наконечників — „гарпунів“, списів, стріл тощо.

Обставини, серед яких було виявлено згадані речі — їх віддаленість від берега колишнього тут озера (до 50—60 саж.), особливо ж нерідкі тут випадки, коли наконечники списів і гарпунів були встромлені в мергель на дні, подібно до того, як це було на Шигірському торфовищі, говорять за те, що в цих знахідках треба вбачати жертву господареві вод. Звідси можна зробити висновок, що оз. Кунда, розташоване безпосередньо коло морського узбережжя, було культовим місцем первісного рибальського населення північної Естонії в епоху неоліту. Про це говорить і виявлена в одному місці ціла зв'язка гарпунів (12 штук), яку доводиться розглядати як жертвний дар.

„Мезолітичний“ вік Кунда давно викликав серйозні сумніви⁴², вже хоча б у зв'язку із знахідками типово неолітичних кремінних наконечників стріл. Цей сумнів уявляється нині тим більш законним, що і відсутність кераміки і „епіпалеолітичні“ способи оброблення кременю, пов'язані з вкладневою технікою, виявляються спільними для Кунда з такою пам'яткою, як могильник Південного Оленячого острова, зв'язок якого з культурами бронзи навряд чи може викликати сумніви.

Отже, за зовнішньою багатоманітністю і строкатістю безлічі суто місцевих „культур“, на які немовби розпадається так званий лісовий неоліт Східної Європи, в дійсності, як ми бачимо, в цих пам'ятках розкривається потужний шар дуже однорідної з етнографічного погляду і добре окресленої в часі культури, культури пізньої кам'яної доби, що характеризується ямково-гребінцевою керамікою, для якої ця остання зовсім не є ознакою самого-но формального значення.

Ця обставина дозволяє, очевидно, поставити на більш твердий ґрунт питання про час ямково-гребінцевого неоліту, виходячи з можливої синхронізації його з старовиною суміжних районів.

Вихідним пунктом тут можуть бути пам'ятки т. зв. шигірської культури середнього Уралу і Зауралля, де лісові племена північного кола безпосередньо стикалися з населенням південних степів. Особливу цінність у цьому розумінні для нас являють Горбуновське торфовище і Берегова стоянка в розкопах Д. Н. Едінга. Тут ямково-гребінцева кераміка „геометричного стилю“ — із зображенням качечок або лебедів — поєднується в одному комплексі з типовою „андроновською“ і знахідками речей з бронзи т. зв. сеймінського типу.

Що пам'ятки лісового неоліту середньої і північної смуги, якими відповідно до загальноновживаних уявлень охоплювались все II тисячо-

⁴² Praehist. Zeitschr. 1913 v. V. С. 507.

ліття і принаймні частина III тисячоліття до н. е., якоюсь мірою мали бути синхронічні культурі бронзи, в цьому, загалом кажучи, ніколи не могло бути особливих сумнівів. Нас цікавить інше. В світлі згаданих знахідок ми можемо і в цьому прийти до більш певних висновків.

Коли розглядати факти в загальному аспекті, вони дозволяють твердити, що як в епоху пізньої бронзи — її третьої стадії — на цікавому для нас північному сході Європи її пам'ятки мають різне обличчя залежно від території, від того, чи візьмемо ми її ананьїнський чи північний пізньонеолітичний варіант, так і основній масі стоянок ямково-гребінцевого неоліту на півдні хронологічно відповідатиме середня стадія бронзи, те, що на європейській території відоме під досить умовною назвою Сеймінської культури.

Умовність останнього терміну знати з того, що провідні види виробів цього часу — сеймінські бронзові кельти і спис, дуже поширені на території Східної Європи і Західного Сибіру, явно виходячи далеко за межі якоїсь однієї певної історично і територіально окресленої культури.

Для нас тут має значення інше: одночасовість середньої стадії північного неоліту, інакше часу „кращого“ або „геометричного“ стилю, і середньої бронзи південніших районів. Таке положення підтверджується всім тим, що ми знаємо про час існування пам'яток так званої карельської, каргопольської, шигірської та інших подібних культур північного неоліту. Частково ми вже говорили про це вище.

Якщо йти за одним з кращих знавців карельського неоліту — А. Я. Брюсовим, ранні стоянки даного типу, що їх він зближає з Льяловом, відомі лише на півдні Карелії. В них згаданий дослідник бачить стійбища перших переселенців, які пересувалися звідкись із півдня, мабуть, з Волго-Окського міжріччя на північ. Пам'ятки цього типу, що характеризуються витриманою керамікою раннього стилю з помітною перевагою ямкової орнаменталії і без домішки інших, пізніх її видів, рідко трапляються на північ від Волги, як рідко трапляються вони, проте, і в середній смузі її — між Окою і верхньою Волгою.

Їх існування визначається, певна річ, в широких рамках суббореальним часом, а точніше, певно, його середньою частиною. Що про первісну замкненість в цю епоху вже не може бути й мови, видно із знахідок на стоянках типу Негежми-виробів з янтарю, що явно потрапили сюди шляхом обміну з далекої південної Балтики.

Якщо виключити окремі більш ранні пам'ятки, основна маса неолітичних стоянок Карелії належить, за Брюсовим⁴³, вже не початковій добі, а розвиненій стадії „кращого“ або „геометричного“ стилю, час якого, за Земляковим, збігається з другою половиною суббореального періоду (1700—1200 рр. до н. е.).

До перехідної доби від суббореального до субатлантичного періоду, тобто до кінця II і початку I тисячоліть до н. е., обидва згадані автори схильні відносити стоянки третьої групи, тобто пізнішого неоліту Карелії, де вже з'являється плоскодонний посуд з домішкою азбесту та ін.

Час останньої групи неолітичних стоянок Карелії переключається, таким чином, з ранніми дьяковськими пам'ятками південніших районів.

⁴³ Ист. древ. Карелии, с. 22.

Приблизно з тих самих оцінок виходить М. Є. Фосс, датуючи так звану каргопольську культуру, яка в своєму типовому ранньому аспекті в основному цілком збігається з другою стадією Айлію, захоплюючи почасти і початок третьої стадії. Одну з найдавніших пам'яток цієї культури, стоянку Кубеніно на оз. Лаче, цей автор відносить до другої половини II тисячоліття до н. е. (1500—1000 р.).

Більш ранні пам'ятки керамічного неоліту лишаються тут зовсім невідомими.

Точнісінько таку саму картину ми маємо, нарешті, і на Верхній Камі в районі Левшина і за Уралом в колі численних пам'яток так званої Шигірської культури. Як гадає П. А. Дмитрієв, найдавніші відомі нам пам'ятки керамічного неоліту по східному схилу Уралу не сягають вглиб часу: далі середини II тисячоліття до н. е.

Для ранньої групи пам'яток основним датуючим елементом тут є знахідки кельтів сейминського типу, андроновської кераміки тощо, додамо ще — зображення лебедів на посудинах. Для більш пізньої — бронзові кельти, наконечники списів та інші ананьїнських типів. З середини I тисячоліття до н. е. тут, як гадає П. А. Дмитрієв, починають поширюватися вже залізні вироби.

Таким чином, спільною рисою для всієї лісової півночі є пізня порівняно поява того, що ми називаємо керамічним неолітом.

Цей час чітко збігається з тим, що називають звичайно середньою стадією бронзи, репрезентованої на території Волго-Кам'я пам'ятками сейминсько-турбінсько-галицького типу. Ця обставина, з другого боку, пояснює відсутність керамічного неоліту на більшій частині території Південного Поволжя і Прикам'я.

Ми прийшли до ряду дещо несподіваних висновків. Коли наведені вище міркування правильні, доводиться думати, що численні берегові стоянки в північній смузі Східної Європи і прилеглий частині Сибіру, з характерним неолітичним інвентарем та ямково-гребінцевою керамікою, були залишені первісними племенами в процесі досить швидкого розселення, що відбувалося особливо прискореним темпом з середини II тисячоліття до н. е. Тільки так можна пояснити виняткову однорідність пам'яток лісового неоліту на всій території його поширення.

Оскільки майже ніде тут невідомі археологічні знахідки, що їх можна було б віднести до більш ранньої, яка безпосередньо передувала, епохи, ясно, що за 2000—3000 років до н. е. ці лісові простори мали бути пустинною незайманою тайгою, яка мала, треба думати, ще невичерпні природні ресурси для господарства первісних мисливців і рибалок.

Нині вже можна вгадувати напрям, в якому відбувалося заселення півночі Східної Європи.

Якщо ми законно могли сумніватися в історичній значимості так званих місцевих культур північного неоліту, в основі якого по суті лежать лише дрібні відміни в орнаменталіці посудин, то той самий неоліт, який характеризується ямково-гребінцевою керамікою, цілком явно поділяється все-таки на дві великі територіальні групи. Оці дві групи дуже істотно відрізняються одна від одної.

Коли віднести до першої з них те, що звичайно вкладається в термін лісового неоліту, то другу групу становлять пам'ятки на південному

заході цієї території, цілком схожі на раніше згадану групу щодо кераміки, але цілком відмінну щодо решти інвентаря, знахідок.

Що керамікою ця друга група, представлена дюнными стоянками Сожу, Десни і сусідніх районів України, цілком тотожна з першою — не важко переконатися, переглянувши такий матеріал, як збори з деснянських стоянок, наприклад, у районах Сосниці і Мізіна, збори К. М. Поликарповича по Сожу⁴⁴, збори В. А. Городцова на дюнах в околицях Ізюма⁴⁵ і багато ін. Скрізь тут кераміка представлена типовими „неолітичними“ посудинами: досить великими, здебільшого грубостінними, округло-конічної форми, досить слабо випаленими, з пухким тістом, ясножовтавим або червонуватим забарвленням поверхні й суцільною орнаментациєю, звичайно у вигляді позмінних зон різних втиснень — круглих, видовжених у формі півмісяця, рідше ромбичних і „личинкових“ ямок, а також відбитків короткого зубчастого штампа, прямого або дужкуватого, як на деяких північних зразках, і т. ін.

Серед фрагментів посуду в цих стоянках особливо привертають до себе увагу уламки характерних округло-конічних днищ, оздоблених рядами, що сходяться в напрямі униз, то ямкових втиснень, то відбитків прямого або дужкового штампа, або, як це часто спостерігається на півночі, позмінними пасками то гребінцевого штампа, то кругло-ямкових втиснень.

Таким чином, порівнюючи неолітичну кераміку Десни і Сожу з відповідним матеріалом Півночі, ми не тільки бачимо, що перша відтворює всі характерні риси і прикмети останньої, але, зважаючи на сукупність властивих їй ознак — значне місце, що належить тут ямковій орнаментациї, відсутність геометричних побудов тощо, — ми повинні з певністю віднести її до більш ранньої фази в еволюції ямково-гребінцевої кераміки, відомої нам, наприклад, з Негежемської та інших подібних їй стоянок.

Зробивши такий висновок, ми із здивованням змушені констатувати, що кам'яний інвентар у стоянках цього типу, наприклад, на Сожі, у зборах Поликарповича, має небагато спільного з тим, що ми звикли зв'язувати з неолітом. У протилежність стоянкам середньої і північної смуги Європейської території СРСР тут зовсім немає таких звичайних форм, як тонко оброблені відтискнуто ретушшю наконечники списів і дротиків, характерні трикутні і ложкоподібні скребки, ножі-пилки тощо, дуже рідко трапляються навіть наконечники стріл неолітичного вигляду.

Навпаки, основний фон інвентаря в цих збірках становить кремінне знаряддя, виготовлене засобами макролітичної техніки і властиве, таким чином, швидше немовби мезолітичній епосі. Це, насамперед, двостороннє обтесане рубильне знаряддя щонайменше трьох типів: то у вигляді досить масивних, примітивного вигляду овальних сокир з лінзоподібним перерізом; то у вигляді подібного ж знаряддя, але витягнутих, трикутних форм із зведеним більш або менш до кута обушком і заокругленим або майже прямим лезом; таких сокирок тут особливо багато. То, нарешті, у вигляді невеликих „клинців“ більш правильної підчотирикутної або трапецоподібної форми.

⁴⁴ Записки аддзелу гуманітарних навук, Праці катэдри археалогіі, т. I і II.

⁴⁵ Тр. XII арх. съезда, т. I, табл. XVII, рис. 2, 5, 8.

При цілковитій відсутності в складі знахідок шліфованого зняряддя деякі із згаданих вище сокирок мають подекуди сліди полірування на лезі⁴⁶. Відміну в їх формах тут слід пояснити, мабуть, почасти способом уживання, почасти різними способами насаджування. Проте, виходячи з невеликого їх розміру, доводиться думати, що ці маленькі сокирки закріплялися в топорищі, очевидно, за допомогою рогової оправы втулки.

До цих характерних „кампінійських“ форм у стоянках Сожу приєднується ряд інших видів кремінних виробів, властивих тій самій епоці: зняряддя овальної, листоподібної форми, загострені з кінців у вигляді масивних кремінних клинців, що їм у нас може і не цілком правильно присвоюється звичайно французька назва „пік“, потім нуклеоподібне зняряддя, грубуваті скребки на масивних відщепках, де часто зберігається корка і т. ін., а також, очевидно, деяке „мікролітичне“ зняряддя з тонких пластинок, особливо наконечники стріл.

Судити в усій повноті про те, що становить речовий інвентар у стоянках цього типу ми тимчасом не можемо, бо таких пам'яток досі не розкопувано, і ми знаємо їх тільки з під'ємного матеріалу. З цілковитою певністю ми можемо лише твердити, що такі знахідки не є особливою Сожу, що до них належить значна кількість берегових стоянок з так званим макролітичним, або кампінійським, інвентарем північної України та прилеглих до неї територій.

Який висновок випливає з цього, про це найкраще говорить Льяловська стоянка під Москвою, без сумніву, одна з найдавніших стоянок керамічного неоліту цієї частини Східної Європи, де цікаво поєднуються характерні ознаки культури тієї і другої з вищезмальованих нами, тобто південної і північної, груп. Не виявляючи ніяких посутніх відмін щодо кераміки ні від стоянок Сожу, ні від ранніх стоянок Півночі типу Негежми, Льялово, поряд із суто неолітичним інвентарем, як-от: наконечники стріл, скребки трикутної форми тощо, дає цілий ряд знярядь, виготовлених „макролітичною“ технікою у вигляді овальної з двох боків обтесаної сокирки, невеликих „пік“ тощо⁴⁷.

Як цілком слушно відзначив свого часу Б. А. Куфтин, ці стародавні пережиткові „макролітичні“ елементи Льялова явно тяжать до Півдня⁴⁸.

З сказаного вимальовується в досить чітких рисах картина руху населення південних окраїн лісової смуги, яке цілком вже засвоїло навички керамічної майстерності, але стояло ще в обробленні каменю на макролітичній стадії, на північ, де воно мало місцями, наприклад по верхній течії Волги і подекуди вздовж узбережжя Балтики, зустрічати окремі острівці давнішого населення, що проникло сюди ще в передніші часи. Ці групи повинні були бути в основному рибальськими, і в них вже мали скластися навички осілого, порівняно, способу життя.

Якщо вважати, що основна маса неолітичних селищ Півночі датується другою половиною II тисячоліття до н. е. і лише найбільш ранні з них, як-от Негежма, можуть дещо переступати у часі згадану хронологічну межу; якщо прийняти для Льялова та аналогічних пам'яток се-

⁴⁶ Праць, т. I, с. 133.

⁴⁷ Жуков, Тр. антр. инст., в. 1.

⁴⁸ Тр. Общ. иссл. Рязанского края, в. V, с. 26.

редньої смуги з пережитковим кампінійським інвентарем за вірогідну дату другу половину III тисячоліття до н. е. — стоянки з ямково-гребінцевою керамікою і більш або менш чистим кампінійським інвентарем південних районів слід віднести, очевидно, швидше до першої половини цього тисячоліття. Для південної Балтики це буде час пізніх стоянок типу Ертебелле.

Щоб мене не зрозуміли неправильно, слід зауважити тільки, що в тих самих районах Лівобережної України; особливо на Дінці, виразніше виступає в ряді пам'яток ще давніша, попередня стадія неоліту з примітивно кампінійськими формами зняряддя і характерним неорнаментованим гостродонним посудом. Цікаво, що в свій час В. А. Городцов виявляв подібну кераміку на дюнах в околицях Ізюма, не мавши змоги проте судити про її справжній вік. Хоч, треба сказати, що дуже архаїчне обличчя цих фрагментів посудин з конічними днищами він тоді ж таки цілком правильно підмітив⁴⁹.

Тут нам доводиться залишити саме питання про походження „ямково-гребінцевої“ кераміки, яка дістала, після виходу в світ відомої монографії Айлію⁵⁰, нове висвітлення у знахідках Б. С. Жукова в нижньому шарі Язиковської стоянки під Калініним⁵¹, в деяких подібних пам'ятках Карелії⁵² і, особливо, у відомій стоянці Сперінгс у Фінляндії⁵³. На підставі цих знахідок можна зробити висновок, як це впливає вже з сказаного раніше, що ямково-гребінцева орнаментация не є елементом, властивим ранньому типові посуду *ab ovo*, тобто з моменту її виникнення.

За досить поширеним поглядом, ямково-гребінцевий орнамент є наслідуванням зонально-стьожковому штамповому орнаментові з дзвоноподібних посудин епохи раннього металу Західної Європи. Така гіпотеза, основана на суто зовнішніх ознаках, як і багато інших реконструкцій, що панують в західноєвропейській археології, не має ніяких серйозних підстав.

Більш імовірно здається, що оздоблення поверхні посудин суцільним стьожковим візерунком з різних дрібних втиснень як у дзвоноподібній, так і в ямково-гребінцевій кераміці, а так само на деяких одного приблизно часу посудинах з катакомбних поховань та ін., по-первах мало на меті відтворити в орнаменті особливий вид плетіння.

Щодо дзвоноподібної кераміки, останнє можна вважати, по суті, майже за вірогідне.

У кожному разі проблема джерел культури неоліту з кола ямково-гребінцевої кераміки в археологічному плані, — це в значній мірі, насамперед, проблема походження характерного яйцеподібного гостродонного посуду, часу і шляхів його поширення на півночі Європи.

Можна сказати більш-менш упевнено, що анан'їнський котлоподібний посуд є прямою похідною цього типу неолітичної кераміки, первісні джерела якого ведуть нас у пізньоепіпалеолітичне середовище Північного Причорномор'я.

⁴⁹ Труды XII арх. съезда, т. I, с. 176.

⁵⁰ Fragen der Russ. Steinz, 1922.

⁵¹ Етнографія, в. I, 1929.

⁵² Краткие сообщ. VII, 1940, с. 28.

⁵³ SMYA, XXXVI I, 1926, с. 49, сл.

П. ЕФИМЕНКО
(Киев)

К ВОПРОСУ ОБ ИСТОКАХ КУЛЬТУРЫ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ НА ТЕРРИТОРИИ ВОЛГО-КАМЬЯ

Резюме

Времени поздней бронзы на территории между Средней Волгой и Уралом обычно дается название Ананьинской эпохи. Ряд сторон этой эпохи может считаться достаточно освещенным работами, в особенности более молодых советских ученых. На сравнительно высокий уровень культурного развития, достигнутый племенами, населявшими Прикамье в эпоху переходную от бронзы к железу, указывают находки вещей ананьинских типов на всем пространстве лесного Севера до Финляндии и Шведской Лапландии включительно.

Представляется весьма возможным, что племена, носители ананьинской культуры, соприкасавшиеся со скифским миром, несомненно находившиеся в довольно живом культурном общении с ним, были известны в Причерноморье и фигурируют среди северных соседей скифов в перечне, приводимом Геродотом. Однако, довольно распространенная точка зрения о сравнительно позднем формировании и южном происхождении (за счет элементов скифской культуры) того, что мы называем ананьинской культурой, представляется не имеющей за собой достаточных оснований.

Один из основных, хорошо известных признаков ананьинской культуры составляет характерная круглодонная „котлообразная“, по выражению А. А. Спицына, посуда, встречающаяся на местах поселений и в могильниках этой эпохи, причем в последних она часто имеет вид специфически погребальной посуды: наскоро вылепленной, плохо обожженной, но отличающейся особенно богатой и весьма выдержанной „шнуровой“ орнаментацией. Ранние формы этой своеобразной круглодонной посуды с особым утолщением венчика („воротничком“), типичной зональной шнуровой орнаментацией и рядом постоянно повторяющихся на этих сосудах круглых ямок-вдавливаний, ведут нас на север в круг неолитических стоянок Беломорского побережья и Северного края вообще. Хорошее представление о них дает стоянка Кубенино на оз. Лаче. Здесь, как и на всех остальных подобных стоянках северной группы, круглодонная воротничковая керамика с характерной шнуровой орнаментацией всегда сопровождается неолитическим каменным инвентарем и обычной посудой, часто сплошь орнаментированной ямочно-гребенчатым вдавливанием, типичной для поселения лесного неолита. Таким образом, керамика ананьинского типа здесь появляется, очевидно, рано, не позже последней четверти II ст. до н. э., и, нужно думать, у населения еще вполне неолитического по своему укладу культуры, представляя собой новый элемент, внедряющийся в неолитический быт и вырастающий из этого быта.

Объяснение смены прежней громоздкой неолитической посуды небольшими „котлообразными“ сосудами подвесного типа приходится объяснять причинами хозяйственного порядка. Факт этот, прежде всего, нельзя не поставить в связь с постепенным исчезновением с этого времени береговых поселений на всей территории лесного Севера, знамени-

ющим наступление пресловутого hiatus'a (гипотетического запустения Севера). Представляется весьма возможным, что распространение новых видов посуды здесь, в первую очередь, должно было быть вызвано переходом неолитического населения Севера от прежней относительной оседлости и преимущественно рыболовческого образа жизни к кочеванию. Такие результаты могло здесь принести развитие пастушества, в первую очередь оленеводство.

На территории Прикамья, в центре распространения памятников ананьинской культуры, посуда интересующего нас типа является в совершенно иной исторической обстановке. С этой точки зрения особый интерес представляет Ананьинская дюна, где хорошо прослеживается смена керамических комплексов, включающих в частности и керамику ананьинского типа.

Окрестности Елабуги, где расположена Ананьинская дюна, составляют крайний южный пункт, где известна, правда, в единичных находках, керамика, характерная для памятников т. н. ямочно-гребенчатого неолита, хорошо представленного в более северных районах Прикамья стоянками типа Левшино (устье р. Чусовой).

Типичная толстостенная яйцевидно-коническая посуда, орнаментированная сложным узором гребенчатого штампа, на Ананьинской дюне сменяется плоскодонной керамикой, часто с черной лощеной поверхностью, вполне сходной с керамикой соседнего Луговского поселения времени бронзы. Последнее справедливо сближается А. В. Збруевой с срубно-хвалынскими памятниками Среднего Поволжья. Наши небольшие раскопки Луговского поселения вполне подтверждают это заключение.

Наиболее интересный керамический компонент Ананьинской дюны составляет большая группа фрагментов керамики, весьма близкой, в сущности, по общему облику тождественной с ананьинской (котлообразность, воротничок, ряд ямок в изгибе шейки), но с другими элементами орнамента, расположенного, однако, так же в виде пояса, охватывающего венчик и верхнюю часть сосуда.

Основным элементом орнамента, отличающегося, нужно сказать, исключительно выдержанным характером, здесь является оригинальный узор в виде „флажка“ — из основной более длинной, косо поставленной черты и нескольких (часто четырех), отходящих от нее под прямым углом, коротких параллельных линий („полотнище“ флажка). В целом однако, такой узор весьма напоминает какую-то условно переданную фигурку, вроде тех, о которых нам придется говорить ниже; причем последняя, явно, все же, превращается здесь уже в более или менее стандартизованный орнаментальный мотив. При своем упрощении эта схема получает в данной группе керамики, как позднее и на некоторых позднеандроновских сосудах, вид заштрихованных ромбов или, просто, групп параллельных штрихов.

Последнюю группу керамики Ананьинской дюны составляют обломки сосудов, вполне сходных с посудой из погребений с характерной шнуровой орнаментацией.

Что касается керамики третьей группы, с „флажкообразным“ орнаментом, то и общий ее характер и тождественные находки на месте древнего поселения Нижний Курман-Тау (Башк. ССР), показывают, что

этот керамический тип непосредственно предшествовал по времени древним могильникам и городищам Прикамья. Отсюда следует сделать вывод, что на данной территории „котлообразная“ воротничковая посуда подвесного типа первоначально не была связана с шнуровой орнаментацией.

Ближайшие аналогии ананьинской посуды ведут нас в Западную Сибирь, где, при всей недостаточности наших фактических знаний, мы можем видеть, как в условиях позднего неолита (напр., Андреевская стоянка под Тюменью) нарождается интересующий нас тип подвесных сосудов. Сопоставление ананьинской и карасукской посуды, промежуточное звено между которыми можно усматривать, например, в керамике Томского могильника, приводит нас к заключению о возможном единстве происхождения названных керамических типов. Последнее представляется тем более вероятным, что обе эти формы круглодонных сосудов сменяют каждая на своей территории, казалось бы, совершенную во всех отношениях плоскодонную посуду андроновского или срубного типа.

Происхождение ананьинско-карасукской подвесной посуды следует, видимо, искать где-то к северу от территории, занятой памятниками андроновской культуры — в ареале распространения памятников культуры ямочно-гребенчатого неолита, с которой все перечисленные группы подвесной посуды обнаруживают явственную связь.

Единство своеобразной керамической формы — подвесного сосуда — законно ставит вопрос об исторических связях и, возможно, даже каком-то этническом субстрате, объединявшем значительную территорию Севера в пределах Европы и Сибири. Вместе с тем, как мы говорили, ее появление следует искать в особых хозяйственных условиях, складывающихся в конце неолита, в более подвижном образе жизни населения этой части лесной полосы, обусловленным, нужно думать, в первую очередь развитием оленеводства.

Если обратиться теперь к погребальной обрядности, то и эта сторона ананьинской культуры, правда, очень слабо еще освещенная, позволяет сделать ряд интересных наблюдений, проливающих некоторый свет на происхождение того, что мы называем поздней бронзой Волго-Камья. Наши небольшие раскопки Луговского могильника и неоднократные посещения Ананьинской дюны (1943 г.) дали возможность существенно пополнить сведения, которые по данному вопросу можно почерпнуть в имеющейся литературе.

Замечательной особенностью могильников этого типа является, прежде всего, подчеркнутая, бросающаяся в глаза связь с рекой. Она проявляется, в первую очередь, в выборе места и в расположении могил. Как Ананьинский, так и все другие известные нам камские могильники этой эпохи, как правило, приурочены к береговой полосе, причем отдельные могилы оказываются вытянутыми узкой лентой, в два-три ряда, вдоль линии весеннего разлива Камы по самому краю надпойменных всхолмлений.

Явственная связь с рекой проявляется и в ориентировке захоронений — всегда головой в сторону берега, лицом к реке.

Если исключить Ананьинский и Котловский могильники, где имеются основания предполагать наличие могильных насыпей, для могильников этого времени типа Зуевского и Луговского можно говорить о другой

существенной особенности погребального обряда, — крайне незначительной глубине захоронений. Поскольку, например, в Луговском могильнике залегание на глубине 0,25—0,30 см не препятствовало, по нашим личным наблюдениям, весьма хорошему состоянию костей, такое обстоятельство, естественно, наталкивает на мысль о каких-то наземных гробовищах. Сопоставляя с этим форму могильных ям — заметную округленность их очертаний и хорошо прослеживаемую корытообразность дна, мы можем усматривать в подобных чертах погребального обряда значительное сходство со старыми обычаями остяков и вогулов, выбиравших места для своих кладбищ на берегу реки, хоронивших умерших в однодеревках с опиленными концами под прикрытием бревенчатого двухскатного навеса и т. д.

Третьей характерной особенностью рассматриваемых могильников следует считать весьма распространенный здесь обычай т. н. частичных погребений, захоронений неполного скелета или же только отдельных частей и частичного обжигания трупа. Этот странный обычай, в последнее время некоторыми исследователями вовсе отрицавшийся, нами констатирован со всей несомненностью для изученных нами погребений Луговского могильника. Близкие параллели себе он находит в поздней бронзе Сибири. В Сибири же, в частности в Минусинском крае, находят себе ближайшие аналогии замечательные могильные сооружения Ананьинского могильника — насыпи с кольцевой обкладкой из больших каменных плит, надгробные стелы и т. д.

Таким образом в погребальном обряде могильников ананьинского типа наблюдаются черты, уводящие нас, с одной стороны, к древнему бытовому укладу лесного Севера, а с другой — в позднюю бронзу Южной Сибири. Последнее обстоятельство особенно подчеркивается тождественностью обстановки массовых находок предметов из меди и бронзы в Прикамье и в Минусинском крае, что нельзя не связывать с практикой наземных захоронений.

Такого рода нити, протягивающиеся в ананьинское время от Белого моря к Каме и от последней к верховьям Енисея, были бы непонятными для нас, если не учитывать глубокие исторические связи, тот неолитический субстрат, из которого вырастает ананьинская культура.

Наиболее яркий пример в этом смысле составляют неолитические сосуды с изображением водоплавающих птиц — лебедей или уток, открытые в ряде стоянок Карелии и Северного края. Сама обстановка подобных находок указывает на особое, не обычное и повседневное, а явно культовое, связанное с какой-то обрядностью, значение такого рода сосудов. На сосуде они представляют как бы фриз из ряда плывущих птиц, окаймляющий сосуд, богато украшенный ямочно-гребенчатым узором, причем детали орнаментации не оставляют сомнения в том, что рисунок воспроизводит здесь (горизонтальной или волнистой линией или в виде ряда косых черт) спокойную или волнующуюся поверхность воды.

В свете известных нам фактов (например, подобных же изображений на береговых скалах Онежского озера) не может быть сомнения в том, что изображения водоплавающих птиц — уток или лебедей — имели за собой определенную космогоническую, религиозную идею. Ряд таких птиц на сосудах, очевидно, должен был символизировать стихию

влаги, как изображения их на скалах должны были обозначать священную стихию водного бассейна.

Трудно переоценить значение того факта, что совершенно тождественные изображения плывущих лебедей и уток были обнаружены Д. Н. Эдигом по восточному склону Урала. Несомненно, что и для неолитического населения Зауралья такие изображения должны были иметь прямое отношение к религиозным, космогоническим представлениям местных племен, выходящим, очевидно, главным образом, из культа воды и весеннего пробуждения природы. Полное сходство беломорско-карельских и уральских рисунков на сосудах не может быть объяснено иначе, как близким родством и тесными культурными связями населения лесного Севера на всем пространстве от Онежского и Ладожского озер и Белого моря до Оби, а может быть и Енисея. Тем более, что по всей этой территории в неолитическое время господствует один и тот же, весьма выдержанный, тип яйцевидно-конических сосудов с сплошной зональной орнаментацией из отпечатков штампа, покрывающей все тело сосуда, среди которых не так редки сосуды с чертами „лучшего“ или „геометрического“ стиля.

Чтобы яснее представить себе ту историческую среду, в которой складывается культура лесного неолита с характерной керамикой, в круг которой входят сосуды с изображением плывущих птиц, следует учитывать, что основная масса подобных памятников (как это доказывается, например, находками на Горбуновском торфянике и Береговой стоянке в раскопках Д. Н. Эдинга, где ямочно-гребенчатая керамика „геометрического“ стиля с изображением уток или лебедей сочетается в одном комплексе с типичной андроновской посудой и вещами из бронзы сейминского типа) датируется сейминско-андроновским временем, т. е. средней ступенью бронзы.

Отсюда вытекает насущная необходимость переоценки представлений об историческом месте культуры ямочно-гребенчатого неолита в целом. Приходится думать, что многочисленные остатки поселений на территории Карелии, Беломорья, Западной Сибири, известные нам под именем лесного неолита круга ямочно-гребенчатой керамики, были оставлены первобытными племенами охотников и рыболовов в процессе сравнительно быстрого расселения и освоения ими ранее пустынной, никем не заселенной тайги.

Рассмотрение всех известных нам фактов приводит к выводу, что наиболее древнюю группу памятников лесного неолита дают дюнные стоянки Сожа, Десны и междуречья Среднего Днепра и Дона, где характерная керамика с орнаментацией ямочно-гребенчатого типа сочетается с кремневым инвентарем вполне выдержанного „кампинийского“ облика.